

siyasal çeşitlilik ve çoğulculuk izlemektedir. Bölgedeki ülkelerde modern siyasal temsil kurumlarının yerleşmesi yönünde bir gelişme olduğu gözlenmektedir.

ABSTRACT

The usage of the Middle East concept which is a Western-centric subjective conception settled in all languages. Middle East emphasizes not only a specific geographical region but also a different culture, social structure and relations. The Middle East region -which is encompassing specifically Turkey, Iran, Mesopotamia, Arabian Peninsula, Eastern Mediterranean and Egypt- forms a intersection point where historically civilizations are born and grow up, divine religions are born and expand to the world, intercontinental trade intersects, cultures meet and pass to other places. The importance of the Middle East which takes a crucial role in the history continues in the modern era. Especially being to be born of the divine religions here is an important factor on the fact that the hearts and eyes of the members of these religions are directed to this region. Existence of the oil and natural gas reserves which are the most significant energy resources of modern economies has increased the strategic importance of the region. The Middle East is a place where traditional structures meet modern ones, chaos meet order, opposites meet in the economic sphere, the richest meet the poorest, and traditional monarchies meet the systems which have passed specific stages in the process of democracy. Social, economic, cultural, demographic, political diversity and pluralism follow geographical and physical diversity. A development towards the establishment of modern political representation institutions in the countries of the region is observed.

I. Ortadoğu: Sübjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi:

Başlığında "Ortadoğu" kavramı bulunan çalışmaların birkaçına bakıldığında fark edilecek ilk özelliğin bu kavramın kapsamının her bir çalışmaya göre genişleyip daralması ve farklı oluşudur. Ortadoğu ile ilgili bütün çalışmalar öncelikle kavramın içeriğinin belirlenmesi ve kapsamına nerelerin alındığının gösterilmesiyle başlamaktadır. Her bir yazar "Ortadoğu" kavramının kapsamını genişletip daraltabilmekte; içeriğini biraz da kendi tercihine ve amaçlarına göre belirlemektedir.

ORTADOĞUNUN

EKONOMİK, SOSYAL VE SİYASİ YAPI ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

GENEL TESPİTLER

Davut DURSUN*

ÖZET

Batı merkezli sübjektif bir kavramlaştırma olan *Ortadoğu* kavramının kullanımı bütün dillere yerleşmiştir. Ortadoğu sadece belirli bir coğrafi bölgeyi değil aynı zamanda farklı bir kültürü, medeniyeti, sosyal yapıyı ve ilişkileri de ifade etmektedir. Dar anlamda Türkiye, İran, Mezopotamya, Arap Yarımadası, Doğu Akdeniz ve Mısır'ı kapsamına alan Ortadoğu bölgesi tarihsel bakımdan medeniyetlerin geliştiği, semavi dinlerin doğup dünyaya yayıldığı, kıtalararası ticaret yollarının geçtiği, farklı kültürlerin buluştuğu ve başka yerlere intikal ettiği bir kavşak noktasını oluşturmaktadır. Bölge tarihte son derece önemli roller oynadığı gibi modern dönemde de etkinliği sürmektedir. Özellikle semavi dinlerin burada doğmuş olmaları bu din mensuplarının gönüllerinin ve bakışlarının bu bölgeye yönelik olmasında etken olmuştur. Modern ekonomilerin en önemli enerji kaynağı olan petrol ve doğal gaz rezervlerinin çoğunun burada olması bölgenin stratejik önemini artırmıştır. Ortadoğu geleneksel yapılarla modern yapıların, kaos ile düzenin, sosyal ve ekonomik alandaki zıtlıkların, en zenginlerle fakirlerin, geleneksel monarşilerle demokrasi sürecinde belli merhaleler kat eden sistemlerin buluştuğu bir yerdir. Coğrafi ve fiziki çeşitliliği sosyal, ekonomik, kültürel, demografik ve

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İ.İ.B.F., Kamu Yönetimi Bölümü.

İkinci Dünya Savaşından sonra bilimsel çalışmalarda ve uluslararası siyasette giderek kullanımı yaygınlaşan “Ortadoğu” (Middle East; Moyen Orient; eş-Şarku'l-Evsat) kavramını ilk defa 1902 yılında Amerikan deniz tarihçisi ve stratejisti Alfred Thayer Mahan (öl. 1914)¹, **National Review**'de yayınlanan Basra Körfezinin önemini ele aldığı “The Persian Gulf and International Relations” başlıklı yazısında, Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanmıştır.² 20. Yüzyılın başlarında Basra Körfezi'nin stratejik önemi ve bu bölgede Alman imparatorluğu, İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelelerini anlatmaya çalışan A. T. Mahan, jeostratejik bir konsept dahilinde kullandığı “Ortadoğu” kavramı ile, Süveyş'ten Singapur'a kadar uzanan deniz yolunun bir bölümünü koruyan ve kesin şekilde sınırlarını belirtmediği bir bölgeyi anlatmaktaydı.³ Mahan'ın ardından İngiliz gazetesi **The Times**'in dış politika editörü Valentine Chirol, Tahran muhabiri imzasıyla Basra Körfezi'nin stratejik önemini, Almanya'nın bölgede inşa etmeye çalıştığı Bağdat demiryolunun Basra'ya kadar uzatılmasının İngiltere'nin bölgede ve Asya'daki çıkarlarına vereceği zararları anlattığı birkaç yazısına “Ortadoğu'nun Problemleri” başlığını koymuş ve kavramın kamuoyunda benimsenmesine katkıda bulunmuştur.

Mahan ve Chirol'un İngiliz diline kazandırdıkları “Ortadoğu” kavramı asrın başlarında sözlüklere girerken kitap adlarında da görülmeye başlanmıştır. Angus Hamilton *Problems of the Middle East* (London, 1909) adında bir kitap yayınlarken “Ortadoğu” kavramını bilim dünyasına taşıırken Hindistan'da Kral naibi olan Lord Curzon, Hindistan'a yakın yerleri ifade etmek için 1911'de bir resmi

¹ Alfred Thayer Mahan, Amerika Birleşik Devletleri donanmasında uzun yıllar görev yapmış deniz subayı ve tarihçidir. Bir ülkenin jeopolitik konumunda deniz gücünün önemi üzerinde durmuştur. Deniz Harp Okulunda donanma tarihi ve taktik dersler veren Mahan, çalışmalarını deniz gücünün önemi üzerinde yoğunlaştırdı. Kitaplarında bir ülkenin uluslararası alanda güçlü duruma gelmesinde deniz gücünün büyük bir öneme sahip olduğunu savunmaya çalıştı. Araştırmalarıyla bu tezini ispatlamaya gayret gösterdi. Başlıca kitapları şunlardır: *The Influence Sea Power upon History, 1660-1783; The Influence Sea Power upon the French Revolution and Empire, 1793-1812; The Influence of America in Sea Power, Present and Future.*

² Bernard Lewis, “Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII, 1964, s.75.

³ Bk. Marwan R. Buheiry, *The Formation and Perception of the Modern Arab World*, (The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1989), s.160-162.

konusmasında “Ortadoğu” kavramını kullanarak ona yarı resmi bir nitelik kazandırmıştır.⁴

Temelde “Ortadoğu” kavramı, “Şark” (Doğu) ve “Yakındoğu” (Near East) kavramları gibi Batı merkezli bir kavramlaştırmanın ürünüdür. Bu kavramlaştırmada Avrupa dünyanın merkezi olarak kabul edilmekte ve dünyanın diğer bölgeleri bu merkeze olan uzaklıklarına göre “yakın”, “orta” ve “uzak” şeklinde kategorize edilmektedir. Avrupa kültürünün derinliklerinde önemli bir role sahip olan Eski Yunanlılar dünyayı “medeni güney” ve “barbar kuzey” şeklinde ikiye ayırıyorlardı. Bu ikili ayırım Romalılarda “Doğu” ve “Batı” şeklini almıştır. Bilindiği gibi Roma İmparatorluğu'nun iki merkezi vardı: Batıdaki merkezi Roma, Doğudaki merkezi de Constantinopolis idi. Bu imparatorluğun Doğu kısmına “Bizans İmparatorluğu” adı daha sonra verilmiş bir ad olup Doğu Roma İmparatorluğu şeklinde anılıyordu. Bu durumda İstanbul “Doğu” dünyasının merkezi oluyordu.

XV. Yüzyılda Avrupa'nın Avrupa dışı dünyayı keşfetmesiyle başlayan Keşifler Çağında Çin, Japonya ve Malezya “Uzak Doğu” olarak adlandırılmıştır. Söz konusu çağda özellikle Portekizlilerin “Doğu”ya gidecek bir yol bulma çabaları sırasında ilişki kurulan “Uzak Doğu” ile Avrupa'dan uzak olan Ak Deniz sahilleri arasında kalan bölge “Yakın Doğu” (Near East) kavramı ile karşılanmıştır. Böylece “Yakın Doğu”, Batı'da, konuşma dilinde “Uzak Doğu” ile Avrupa arasındaki bölgeyi ve genel olarak da 1453'ten bu yana Osmanlı Devleti tarafından yönetilen yerleri ifade etmek için kullanılmaktaydı.⁵ Güneşin doğduğu yer ve “Yakın Doğu”nun ifade ettiği bölgeyi anlatacak şekilde “Levant” kavramı da kullanılmakla birlikte bu kavram daha çok Doğu Akdeniz kıyıları için tercih edilmiştir. 19. Yüzyılın ikinci yarısında ise “Yakın Doğu” kavramının kullanımının yaygınlaştığı gözlenmektedir.

Batı dünyasında “Doğu”; (Şark; Orient) veya “Yakın Doğu” olarak ifade edilmiş olan Osmanlı Devleti için kullanılan bu kavramlaştırma, elbette ki sadece bir coğrafi ifadelendirme değil aynı zamanda kültürel ve dini bakımdan farklı olan “öteki”ni ifade eden bir kavramlaştırma idi.

⁴ Roderic H. Davison, “Where Is The Middle East?”, *Foreign Affairs*, Vol. 38, New York 1959-1960, s.668.

⁵ Don Peretz, *The Middle East Today*, New York-Chicago, 1978, s.3.

Aslında insanların kendi buldukları yeri merkez olarak dünyanın diğer yerlerini merkez olarak aldıkları yere göre adlandırmaları sadece Avrupalılara özgü bir yöntem değildir. Mesela Osmanlılar Batı dünyası için coğrafi adlandırmadan çok etnik vurguyu öne alan “Frengistan” kavramını kullanırken İslam coğrafyacıları batıdaki bölgeler için “el-Mağrib”, doğu için ise “el-Maşrik” adını tercih etmişlerdir.⁶

Avrupalı emperyalist güçlerin Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki çekişmelerini ve emellerini anlatmak için kullanılan “Şark Meselesi” ile ilgili gelişmelerin yanı sıra 1894-1895 Çin-Japon savaşı da “Yakın Doğu” ve “Uzak Doğu” kavramlarının yaygınlıkla kullanılmasına hizmet etmiştir. Bir İngiliz arkeologu ve seyyahı olan D. G. Hogarth’ın 1902 yılında “The Nearer East” adında bir kitap yayınlaması kavrama açıklık kazandırıp yeni bir sınır çizmiştir. Ona göre “Yakın Doğu” kavramı, Arnavutluk, Karadağ, Güney Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan, Mısır, İran’ın üçte ikisi, Osmanlı Devleti’nin Asya’daki bütün bölgeleri ile Hint Okyanusu ve Hazar Denizi arasında uzanan dağlık ve çöllük bölgeyi kapsamına almaktaydı.⁷

Bu durumda Avrupa’nın ta Romalılardan beri “Doğu” kavramı ile ifade ettikleri dünya üç ayrı bölgeye ayrılmış bulunuyordu: “Yakındoğu” (Near East), “Ortadoğu” (Middle East) ve “Uzakdoğu” (Far East). Yakındoğu, daha çok Balkanlar ve Osmanlı Devletini, Ortadoğu Hindistan’a yakın Basra Körfezini ve Uzakdoğu da Çin ve Japonya’yı ifade ediyordu.

Birinci Dünya Savaşından önce ve savaş sırasında Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki topraklarını kaybetmesi, Arap Yarımadasının belli bölgelerinde İngiliz ve Fransız manda yönetimlerinin kurulması Ortadoğu kavramının sınırlarını Yakındoğu kavramının aleyhine genişleterek yeni bir kapsama kavuşturmuş oldu. Balkanlar Osmanlı Devleti’nin ve “Doğu”nun kapsamından uzaklaşınca “Yakındoğu” eski anlamını ve kullanımındaki önemini kaybetmiş oldu. Zira artık Balkanlar, eskisi gibi “öteki”nin sınırları dahilinde değildi ve Avrupa’nın bir

⁶ Meşhur İslam coğrafyacıların eserleri ve bu eserlerde kullandıkları kavramlar hakkında bakınız: Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar/Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s.253-380.

⁷ Aynı yer, s.667.

parçası olmasa da “Doğu”nun parçası olarak kabul edilemezdi. “Yakındoğu”nun kapsamındaki bölgelerin bir kısmı Avrupa ve Balkanlara dahil olurken bir kısmı da “Ortadoğu” kavramına dahil olmuş oluyordu.

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Ortadoğu kavramı resmîyet kazandı. İngiltere hükümetinde Sömürgeler Bakanlığı bünyesinde “Middle Eastern Department” adıyla bir idari teşkilat oluşturuldu. Osmanlı Devletinden koparıldıktan sonra birer İngiliz mandası olan Filistin, Mavera-i Ürdün ve Irak bu teşkilata bağlandı. Ardından İngiltere’deki *Coğrafi Adlar Daimi Komisyonu* (Permanent Commission on Geographical Names) “Yakındoğu”yu sadece Balkanları ifade edecek şekilde yeniden tanımlarken Ortadoğu kavramını da Türkiye, Mısır, Arap Yarımadası, Körfez bölgesi, İran ve Irak’ı kapsayan bir bölge olarak belirledi. Böylece İstanbul Boğazından Hindistan’ın doğu kıyılarına kadar uzanan bölge “Ortadoğu” olarak isimlendirilmiş oldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında Kahire merkezli Middle East Air Command adıyla bir birim oluşturulmuş ve İngiltere’nin bölgedeki mandaları olan Filistin, Mavera-i Ürdün ve Irak’ın yanı sıra Aden ve Malta da buranın kontrolüne verilmişti. Daha sonra İran ve Eritre de bu komutanlığın kontrol alanına dahil edilmiştir.⁸

İkinci Dünya Savaşından sonra Ortadoğu kavramının kullanımı özellikle Anglo-Sakson etkisindeki yerlerde hem sivil ve akademik çevrelerde hem de resmi alanlarda yaygınlaşırken Yakındoğu’nun kullanımı giderek gerilemiştir.

Ortadoğu kavramının kapsamının belirsizliği ve kullananların kapsamı istedikleri gibi geniş veya dar tutmalarına imkan vermesi kavramın kullanımını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle kavramın belirsizliğini ortadan kaldırmak için bu kavramla birlikte oluşturulan farklı terkiplerin tercih edildiği dikkat çekmektedir. Bunlardan en çok “Kuzey Afrika ve Ortadoğu” (North Africa and Middle East) kavramı kullanılmaktadır. Merkezi Londra’da bulunan *Europa Publications Limited’in* yayınladığı yıllıklardan birinin adı *The Middle East and North Africa*’dır. Sözü edilen yıllıkta Atlas Okyanusundan Pakistan’a kadar uzanan coğrafi bölgedeki ülkelere yer verilmektedir. Bunun yanında bazı yayınlarda ve kuruluşlarda “Near and Middle East” (Yakın ve Orta

⁸ Bk. Davison, a.g.m., s.669-671.

Doğu) şeklinde bir terkinin kullanımına rastlamak mümkündür. Amerika Birleşik Devletlerindeki National Geographic Society bölge ülkelerini kapsayan haritaya “Yakın Doğu ülkeleri” adını vermektedir.⁹ “Ortadoğu” kavramı artık tüm dünyada tercih edilen bir kavramlaştırma olmakla beraber özellikle Asya’da ve uluslararası kuruluşlarda “Güneybatı Asya” (Southwest Asia) teriminin tercih edildiğini de ifade etmemiz gerekir.

Batıdaki üniversitelerin pek çoğunda *Middle East Center* veya *Near East Center* adında araştırma merkezleri bulunmaktadır. Bölgesel inceleme ve araştırmaların artış gösterdiği II. Dünya Savaşından sonra bu merkezlerde bölge ülkeleriyle ilgili sosyal, siyasal, ekonomik, tarihi, kültürel, stratejik, coğrafi ve diğere yönleriyle ilgili incelemeler yapılmaktadır. Söz konusu bu merkezlerin inceleme kapsamına aldıkları ülkeler, aynen kavramın kapsamındaki müphemiyet gibi bir kesinlik göstermemekte olup birbirinden farklı olabilmektedir. Mesela bazıları Sudan, Libya, Cibuti ve Afganistan’ı Ortadoğu kavramı içerisinde gösterirken bazıları bu ülkeleri kavramın kapsamı dışında tutabilmektedirler.

Birleşmiş Milletler Organizasyonu içinde Ortadoğu kavramı pek tercih edilmemektedir. Bu bölgeye yönelik kuruluşlardan biri United Nations Relief and Agency for Palestine Refugees in the Near East (UNRWA)’dır ve burada “Ortadoğu” (Middle East) değil “Yakın Doğu” (Near East) kavramı kullanılmaktadır. Lübnan, Suriye, Ürdün, Batı Şeria ve Gazze’de yaşayan Filistinli göçmenlere sağlık, eğitim ve sosyal alanlarda yardım sağlamak amacıyla kurulmuş olan bu teşkilat 1950 yılından beri hizmet vermektedir.

Birleşmiş Milletler’in bu bölgeye yönelik ikinci kuruluşu Economic and Social Commission for Western Asia-ESCWA (Batı Asya Ekonomik ve Sosyal Komisyonu)’dır. 1974 yılında Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi’nin bölge ülkeleri arasında ilişkileri en geniş şekilde geliştirmek amacıyla kurulmuş olan ESCWA’nın Merkezi Beyrut’tadır. Komisyonun üyeleri Bahreyn, Mısır, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Uman, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen’dir. Dikkat edilirse İsrail bir bölge devleti olduğu halde

ESCWA’ya dahil edilmemiş sadece bölgedeki Arap ülkeleri üye olarak yer almışlardır.

Birleşmiş Milletlerin (BM) “Ortadoğu” kavramını değil nesnel/objektif bir coğrafi tanımlama olan “Batı Asya” kavramını tercih etmesi resmi yayınlara da yansımıştır. Mesela BM tarafından yayınlanan Demographic Yearbook’larda dünya devletlerinin objektif coğrafi bölgeler altında toplandığı ve bu çerçevede Ortadoğudaki ülkelerin de *Western Asia* (Asie Occidentale) adı altında tasnif edildiği görülmektedir. Bu tür bir kavramlaştırma dünyanın değişik coğrafi yerlerinde bulunan kişiler için geçerli bir kullanım imkanı vermektedir. Buna karşılık subjektif ve Batı merkezli bir kavramlaştırma olan Ortadoğu veya Yakın Doğu kavramları, Avrupa dışındaki kişiler için objektif bir anlam taşımamaktadır. Bununla birlikte BM’nin değişik birimleri ve kuruluşları tarafından kullanılan *Western Asia*’nın yayınlara yansıyan kapsamı ile ESCWA’dakinin kapsamı aynı olmamaktadır. Sözü ettiğimiz nüfus yıllıklarında Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kıbrıs, Bahreyn, Irak, İran, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Uman, Filistin (Gazze Şeridi), Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen Batı Asya (Western Asia) kavramının kapsamında gösterilmektedir.¹⁰ Burada Kafkaslardaki ülkelerin de *Western Asia* kavramına dahil edilmiş olması dikkat çekicidir.

Bir başka örnek Birleşmiş Milletlere bağlı bir kuruluş olan UNCTAD’ın istatistiklerinden verilebilir. Bu kuruluşun *Handbook of Statistics 2000* (New York-Geneve 2000) adlı resmi yayınında dünya ülkeleri bölgelere bölünürken *Western Asia* (Batı Asya) kavramı kullanılmakta ve bu bölge kapsamına şu devletler dahil edilmektedir: Bahreyn, Kıbrıs, İran, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Uman, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen.

Dikkat çekici olan *Demographic Yearbook*’ta *Western Asia* içerisinde gösterilen Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan’ın bu yayında Orta Asya (Central Asia)’ya dahil edilmiş olmasıdır.¹¹ Bu örnekten de anlaşılmaktadır ki sadece “Ortadoğu” kavramı için değil bu bölge için kullanılan *Western Asia* kavramının kapsamı için de bir belirsizlik mevcuttur. Kavramın kapsamı bir yayından diğerine, bir kuruluşan

⁹ Peretz, s.3.

¹⁰ Bk. UN, Demographic Yearbook 1997, New York 1999, s.32.

¹¹ Bk. UN, UNCTAD Handbook of Statistics 2000, New York-Geneve, 2000, s.293.

başkasına göre değişebilmektedir. Bu durumda Western Asia kavramının Ortadoğu ile bütünüyle örtüştüğü ileri sürülemez. Bundan dolayıdır ki Batı Asya ile Ortadoğu'nun farklılığı sebebiyle Ortadoğu için “*Güneybatı Asya*” (Southwest Asia) kavramı kullanılmaktadır. Böylece Batı Asya içerisinde yer alan Ortadoğu “Güneybatı Asya” kavramı ile objektif olarak tanımlanmış ve sınırlandırılmıştır. Mesela Yakındoğu kapsamında yer alan Kıbrıs'ın çoğu yayınlarda Ortadoğu'nun kapsamına alınmadığı görülmektedir; bunda Ortadoğu'nun sübjektif ve kültürel kullanımının etkili olduğu söylenebilir. Diğer yandan çoğu kez Ortadoğu kavramının kapsamında yer alan Kuzeybatı Afrika'daki Mısır ve diğer ülkelerin Güneybatı Asya kavramının dışında bulunmaları bu kavramın Ortadoğu'nun yerine kullanımını sorunlu hale getirmektedir.

Bütün bu farklı kullanımlar ve kapsamın değişkenliği dikkate alınmak şartıyla bugün Ortadoğu kavramının dar anlamda Türkiye, İran, Mezopotamya, Arap Yarımadası, Körfez Ülkeleri ve Mısır'ı içine alacak şekilde kullanılmakta olduğunu söylemek mümkündür. Bu kavramın kapsamının daha da genişletilerek Libya, Sudan, Eritre, Cibuti ve Afganistan'ı da içerecek şekilde geniş anlamda kullanıldığı; bazı çalışmalarda ise kapsamın daha da genişletilerek Atlas Okyanusundan Mısır'a kadar tüm Kuzey Afrika'yı içine alacak genişlikte kullanılmakta olduğu da görülmektedir. Hatta bazı çalışmalarda Ortadoğu kavramının kapsamına Kafkasların ve Orta Asya'nın da dahil edilerek kapsamın iyice genişletildiği de dikkat çekmektedir.

Bu durumda Ortadoğu için belirsizliğin ve kapsam kargaşasının devam ettiğini söyleyebiliriz. Kişisel kanaatimiz Ortadoğu kavramının dar anlamda kullanılmasının yani Türkiye, İran, Mezopotamya, Arap Yarımadası, Körfez ülkeleri ile Mısır'ı kapsayacak şekilde kullanılmasının daha doğru olacağı yönündedir. Eğer daha geniş kapsamda kullanılacaksa bu durumda *Kuzey Afrika ve Ortadoğu* kavramlaştırmasının tercih edilmesinin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz. Yine Kafkaslar ile Orta Asya'nın ise her durumda Ortadoğu kavramının kapsam alanı dışında düşünülmesi gerekmektedir. Zira hem Kafkaslar hem de Orta Asya kavramlaştırması yerleşmiş, kabul görmüş ve sınırları belli bölgelerdir. Bunlar için ayrı bir kavramlaştırma çabasına girmek gereksiz gözükmektedir.

İngilizce bir terkip olan Middle East'ın olduğu gibi tercümeleleri zaman içerisinde diğer dillere de yerleşmiş ve benimsenmiştir. Fransızca'da Yakındoğu'nun yerine “Proche Orient”, Ortadoğu'nun karşılığında da “Moyen Orient” kullanılmaktadır. Arapça'da Ortadoğu yerine kullanılan “eş-Şarku'l-Evsat” İngilizce'deki Middle East'ın kelime kelime çevirisinden ibarettir. Türkçe'de de benzer çevirinin yerleştiği gözlenmektedir. Önceleri “Orta Şark” kullanılırken günümüzde “Ortadoğu” şeklindeki kullanım benimsenmiştir.

Ortadoğu kavramının kapsamı hala müphemliğini korumakla birlikte kullanımı hem ulusal ve uluslararası siyasette, hem bilimsel çalışmalarda, hem de günlük dilde yerleşmiştir. Bu ad altında araştırma merkezleri, üniversiteler, enstitüler, basın kuruluşları, sanayi tesisleri ve pek çok örgüt tesis edilmiştir.

II. Medeniyetler Merkezi Olarak Ortadoğu:

Ortadoğu sadece bugün değil tarihin her döneminde politik, stratejik, kültürel, ekonomik ve genel dengeler açısından dünyanın en önemli bölgesi olarak insanlığın gelişmesinde aktif rol oynamıştır. Bu bölgenin temel özelliklerine baktığımızda insanlığın tarihteki tecrübesinde, medeniyetlerin tesisinde en büyük katkıyı sağlayan bir bölge olarak sivrilmiş olduğu dikkat çeker. Ortadoğu olarak isimlendirilen bölge, tarihin başlangıcı olarak kabul edilen yazının bulunmasından bu yana insanlığın meydana getirdiği medeniyetlerin beşiği olmuş, diğer bölgelerdeki medeniyetlerin dünyanın başka yerlerine yayılmasında bir tür kavşak ve intikal noktası olarak rol oynamıştır. Doğu ile Batının buluştuğu bir kavşak noktası olan Ortadoğu, sadece ticari malların aktarıldığı bir yer değil aynı zamanda inançların, kültürlerin ve medeniyetlerin birbiriyle kavuştuğu ve aktarıldığı bir geçiş noktası olmuştur.

İnsanlık tarihinde en etkin coğrafi ve kültürel bölgeler arasında Ortadoğu'nun baş sırada yer aldığı söylenebilir. Belki sanayi devrimiyle başlayan dönemde bu etki Batı dünyasına kaymıştır, ama ondan önceki dönemlerde ve 19.yüzyılda bölgede petrolün bulunmasından sonra Ortadoğu'nun etkisinin giderek arttığı açıktır. Tarihte dünya egemenliğine yönelen her devlet öncelikle bu bölgede hakimiyet tesis etmeye gayret etmiştir. Dönemin süper gücü olarak kabul edilebilen bütün devletlerin Ortadoğu ile ilgilendikleri, burada hakimiyetlerini

güçlendirdikleri ve bu bölgedeki gelişmeleri yönlendirdikleri gözlenmektedir. Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Osmanlılar, modern çağda İkinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Fransa, ardından Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği bu bölgede etkin bir rol oynamaya ve hakimiyet alanlarını genişletmeye yönelmişlerdir. Bu devletlerin dünya hakimiyet politikaları bölgede tesis ettikleri egemenlikle orantılı olmuştur.

Bu tarihsel gerçek bölgedeki iç gelişmelerle dünya dengeleri arasında yakın bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur. Bir başka anlatımla bölge içi gelişmeler ve çatışmalar, sadece bu bölgedeki toplumlara ve devletleri ilgilendiren, onlarla sınırlı bir gelişme olmamış devamlı uluslararası ilişkilerdeki dengeleri de etkilemiş, büyük güçlerin bu olaylarla yakından ilgilenmelerine yol açmıştır. Özellikle modern çağda bölgedeki devletler veya toplumlar arasındaki çatışmalar, devamlı bölge dışı hegemonik güçlerin kontrolü ve ilgisini çekmiştir.

Dünyada insanların ilk olarak yerleşik hayata geçtikleri büyük su kaynakları kenarındaki bölgeler olan Nil ve Mezopotamya havzaları bu bölgededir. Mezopotamya'da teşekkül eden Asur, Babil, Sümer, Akad ve diğer şehir devletleri insanlık tarihinin en eski siyasi yapıları ve buna dayalı şehir ve daha sonra da bölge medeniyetlerinin nüveleri olmuştur. Her iki havzada teşekkül eden şehir medeniyetleriyle ilgili eserler ve çeşitli yapıların bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.

Diğer taraftan dünyanın üç temel evrensel dini olan İslamiyet, Hıristiyanlık ve Musevilik bu bölgede doğmuştur. Mısır, Filistin ve Hicaz bu dinlerin doğduğu, geliştiği ve dünyaya yayıldıkları kutsal beldeler olarak tüm dünyanın devamlı gözlerini çevirdikleri yerler olmuşlardır. Asırlarca her üç dinin müminleri, dinlerini tebliğ eden peygamber ve sahabelerin hatıralarını barındıran bölgedeki şehirlere, kutsal mekanlara ve bölgelere ulaşmak için gayret etmişlerdir. Müslümanlar için Mekke, Medine ve Kudüs; Hıristiyan ve Museviler için Kudüs ve Filistin toprakları kutsal kabul edilmiştir. Her yıl binlerde mümin bu beldelere dini amaçlarla gitmekte, kutsal beldeleri barış içinde ziyaret etmeye çalışmakta, tüm müminlerin kalbi buraya yönelik olarak çarpılmaktadır. Ayrıca *Hanif Dini* olarak ifade edilen tek Allah inancını yaymaya çalışan peygamberlerin yaşadığı, dinlerini tebliğ ettikleri, mücadele verdikleri, çeşitli hatıralar bıraktıkları mekanlar da bu bölgededir.

Dünyanın en eski bölgesel ve global medeniyetleri yine bu bölgede doğmuştur. İslam medeniyetinin merkezleri, en başarılı eserleri, mamur yerleri bu bölgededir. Hıristiyanlık doğumundan bir zaman sonra Avrupa'ya intikal edip burada Batı medeniyetinin tesisinde önemli rol oynarken İslamiyet bölgedeki hakim rolünü sürdürmüş, bölge dışına mesela Afrika, orta, güney ve güneydoğu Asya'ya yayılmış olsa da Ortadoğu her zaman için merkezi rolünü korumuş ve bu bölgelerle ilişkilerini sürdürmüştür. İslam dininin en önemli mekanları hala Ortadoğu'da olup tüm Müminlerin kalbi buraya dönüktür.¹² Oysaki Hıristiyanlar için Roma ve İstanbul bölge dışında birinci derece önemli merkezler haline gelmiştir. Ama yine de Kudüs, Bethlehem, Nazareth, Galilee, Tabar dağı, Jericho, Nablus, Qubaibah, Azariyyah, Carmel dağı, Ein Kerem, Efes gibi yerler bu bölgede bulunmaktadır. Hz.İsa'nın doğduğuna inanılan yerde inşa edilen Nativity Kilisesi Batı Şeria'da Bethlehem'dedir. Yahudiler için de bölgenin kutsallığı önemlidir. Kudüs, Ağlama duvarı, Süleyman mabedi, Sion dağı, Bethlehem, Carmel dağı, Safad, Meiron ve Tiberias gibi yerlerin kutsallığına inanılmaktadır. Bunların hepsi bugün İsrail devletinin ya sınırları içerisinde yahut işgal bölgelerindedir.¹³

Bölge tarih boyunca bir tür geçiş ve intikal yeri olması nedeniyle bir yandan çeşitli kültürlerin çatışma alanı, diğer yandan da farklı kültürlerin birbirine karıştığı ve yeni bir terkinin oluştuğu bir platgorm olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi üç evrensel dinin doğduğu ve dünyaya buradan yayıldığı yer olmasına rağmen aynı zamanda Haçlı Seferleriyle İslam ve Hıristiyan kitlelerin, 20.yüzyılda Filistin'de Yahudilerle Filistinlilerin çatıştıkları bir arena olarak da öne çıkmıştır. Haçlı Seferleri yoluyla Hıristiyan Batı dünyasını etkilediği gibi bölgeye saldıran Moğolları Müslüman değerleri ve kültürü potasında eritmiştir. Zaten Ortadoğu kavramının kapsamının belirlenmesinde bu bölgenin jeokültürel farklılığı ve birliği önemli rol oynamaktadır. Bölgenin en

¹² Müslümanlarca kutsal sayılan Mekke, Medine, Kudüs, el-Halil, Meşhed, Kum, Neced, Kerbelâ ve Bağdat gibi şehir merkezleri Ortadoğu'dadır. Kur'an'da adları anılan peygamberlerin yaşadıkları beldeler, geriye bıraktıkları hatıralar, mücadelelerini yürüttükleri şehirler Ortadoğu'da bulunmaktadır. Bk. R. B. Serjeant, "The Religions of the Middle East and North Africa/ Islam", *The Middle East and North Africa 2002*, 48 th edition, London, Europa Publications, 2001, s.16.

¹³ Hıristiyan ve Yahudiler için bölgede kutsal sayılan yerler için bk. R. B. Serjeant, a.g.m., s.19-20.

belirgin iki özelliği İslam dini etrafında oluşan kültürel bütünlük ile ortak tarihi miras olarak öne çıkmaktadır. Ortadoğu konusundaki sosyolojik çalışmalarıyla tanınan C. A. O. Van Nieuwenhuijze'nin Ortadoğu'yu bir din ve kültür bölgesi olarak incelemeye çalışması bu iki olgunun bölgenin en öne çıkan temel faktörleri olmasından dolayıdır.¹⁴

Ortadoğu'nun jeopolitik yapısı ve özellikleri bölgenin dünya politikasındaki yerini ve önemini güçlendiren, dünya güçlerinin hegemonik rekabetine konu olan yanını oluşturmaktadır. Asya, Avrupa ve Asya kıtalarının bütünleştiği merkezi noktada bulunan bölge, Rusya'nın sıcak denizlere inebilmesi için kuzey-güney hareketlerine; sömürgecilik hareketleriyle birlikte İngiltere'nin Asya'daki sömürgeleriyle ekonomik ve ticari menfaatlerini güven altına almak, Fransa'nın sömürgecilik yarışında yeni mevziler elde etmek ve mevcutlarını tahkim etmek; sömürge yarışına geç katılan Almanya'nın henüz sömürgeleştirilmemiş bu bölgede stratejik yatırımlarla nüfuz alanlarını genişletmek ve uluslararası ilişkilerde rakibi İngiltere'nin gücünü kontrol edebilmek için yürütülen çabaların doğu-batı geçişlerine zemin oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu 19.yüzyıla kadar bölge dışı güçlerin etkisi sınırlı kalırken Osmanlı gücünün çözülmeye başlamasıyla Ortadoğu üzerindeki dünya güçlerinin stratejik ve politik hesapları ve politikaları etkili olmaya başlamıştır. Özellikle de 19.yüzyılda petrolün bulunması ve sanayi ülkeleri için bunun ifade ettiği stratejik önem nedeniyle Ortadoğu üzerindeki hesaplar ve mücadeleler daha da artmış jeopolitik önem maksimum noktaya tırmanmıştır.

Bölgenin Osmanlı Devletinin kontrolünde bulunması ve Akdeniz'deki uluslararası ticaretin ve Güneydoğu Asya'dan Avrupa'ya kadar uzanan transit ticaret yollarının Osmanlılar tarafından kontrol altında tutulması Batılı güçleri bölge dışında ticaret yolları bulmaya sevk etmiş, 15.yüzyılın sonlarında başlayan "keşif hareketleri" ile Ümit Burnu'ndan dolaşarak Güney Asya'ya ulaşılmıştır. Bunun sömürgecilik hareketlerinin doğması ve gelişmesinde önemli bir faktör oluşturduğu söylenebilir. Zira bu tarihten sonra Batı devletlerinin himayesinde Afrika'ya, Güney Asya'ya ve Güneydoğu Asya'ya gidenler önceleri kıyı

bölgelerinde *kolonlar* kurmuş, daha sonra kıtanın içlerine doğru ilerleyerek sömürgeler edinmişlerdir.

Sömürgeci Batılı güçlerin bölge üzerinde yürüttükleri rekabetleri 19.yüzyılda *Şark Meselesi* adıyla formüle edilmiştir. Batı "öteki" olarak kabul ettiği "Doğu"nun Müslüman kimliğini ve Batıya doğru genişlemesini bir sorun olarak kabul ediyor ve özellikle Türklerin Anadolu'dan Asya içlerine doğru sürülmesiyle Doğu Roma İmparatorluğu dönemindeki siyasi coğrafyaya geri dönülmesini hedefliyordu. Hem Batılı güçlerin sömürgecilik çerçevesindeki rekabetleri, hem de Doğu-Batı arasındaki mücadele Birinci Dünya Savaşı sonunda belli sonuçlar doğurmuş ve Ortadoğu'nun siyasi coğrafyası yeniden şekillenmiştir. Bölgenin egemen gücü olan Osmanlı Devleti çökertilerek Anadolu'ya sıkışmış bir Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında nüfuz alanlarına ve manda yönetimlerine bölünen bir Arap yarımadası yeni siyasi coğrafyada belirgin bir özellik olarak ortaya çıkmıştır.

Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu bölgesinin jeopolitik ve jeoekonomik önemi uluslararası rekabetin ve çatışmanın dinamiğini oluşturmuştur. Zira süper güçlerin çatışma alanlarından biri olarak öne çıkan bölge üzerinde hakimiyet kurmak isteyen Amerika Birleşik Devletleri ile güneye doğru nüfuzunu genişletmeye çalışan Sovyetler Birliği arasındaki rekabet bölgede ideolojik, ekonomik, siyasi ve kültürel çatışmaların alt yapısını şekillendirmiştir. ABD'nin çevreleme (containment) politikası ile SSCB'nin sıcak denizlere inme politikaları bu bölge üzerinde çatışmıştır. Soğuk Savaş döneminin süper güçleri arasındaki rekabet bölge içi çatışmalara, bölgesel bütünleşme ve dayanışma hareketlerine, yapılanmalara ve husumetlere sebep olmuştur. Soğuk Savaş sonrasında Ortadoğu bölgesinin jeopolitik önemi, uluslararası enerji kaynaklarının ve enerji intikal yollarının kontrolünü yeniden gündeme getirmiş ve rakipsiz durumdaki ABD'nin tek yanlı tasarrufları ile bölge Batıyla ve Batılı devletlerin çıkarlarıyla entegre edilmek istenmiştir. 20.yüzyılın başlarında sömürgeci güçlerin menfaatlerine göre tanzim edilen siyasi coğrafyanın korunması, statükonun muhafazası ve tehdit olarak tanımlanan ideolojik ve siyasal hareketlerin tasfiye edilmesi için girişilen mücadeleler Körfez Savaşına ve Irak gücünün tasfiye edilmesine kadar gitmiştir.

¹⁴ C. A.O. Van Nieuwenhuijze, *Sociology of the Middle East A Stocaktaking and Interpretation*, Leiden, E. J. Brill, 1971, s.47-202.

III. Ortadoğu'nun Siyasî Coğrafyası:

Ortadoğu'nun siyasi coğrafyası devamlı değişiklik göstermiştir. Özellikle bu değişiklikler modern çağda daha sık görülmüştür. Birinci Dünya Savaşına kadar bölgenin büyük bir bölümü Osmanlı Devleti'nin siyasi hakimiyeti altında idi. Bölge hiçbir zaman tek bir devletin hakimiyeti altına girmiş değildir. Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde bölgede bu devletler etkin birer güç olmakla birlikte farklı siyasi yapılanmalar da yaşama imkanı bulmuştur. Osmanlı Devleti ile birlikte Safeviler, 16.yüzyıl başlarına kadar Memlûkluler ve Körfez bölgesindeki bazı şeyhlikler etkin olmuşlardır.

19.yüzyılda bölge üzerinde Batılı sömürgeci güçlerin egemenlik ve nüfuz mücadeleleri öne çıktığında bölgenin siyasi haritasında da çeşitli değişiklikler olmuştur. Bugünkü siyasi sınırların şekillenmesinde Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin yenilmesi ve Batılı güçlerin bölgeye yönelik emelleri ve çabalarının büyük rolü olmuştur. Osmanlı Devleti bölgeden çekilince İngiltere ve Fransa Ortadoğu'ya yerleşmişlerdir. Savaştan sonra İngiltere Filistin, Irak ve Şarkü'l-Ürdün bölgelerinin manda yönetimlerini ele geçirirken Fransa da Suriye ve Lübnan mandalarını kendisine bağlamıştır. 1882'de Mısır'a yerleşen İngiltere bu ülkenin bağımsız bir siyasi aktör haline gelmesinde etkili olmuştur. İki dünya savaşı arasındaki dönemde bölgenin önemli bir bölümü İngiltere ve Fransa sömürge imparatorluklarının birer parçası konumunda idi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan sömürgelerin tasfiyesi ve bağımsızlık hareketleri çerçevesinde İngiltere ve Fransa bölgeden çekilince Ortadoğu bugünkü siyasi coğrafyasına kavuşmuştur.

Osmanlı Devletinin çöküşünden sonra Anadolu'yu işgale yönelik devletlere karşı Mustafa Kemal liderliğinde başlatılan Milli Kurtuluş Savaşı 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla neticelendi. Arap Yarımadasında teşekkül eden Suudi Arabistan 1932'de bağımsız krallık olurken Fransız manda idaresi altındaki Suriye 1930'da, Lübnan 1941'de şeklen de olsa bağımsızlıklarını kazandılar. İngiltere mandası altındaki Irak 1932 yılında bağımsızlığını elde ederken Şarkü'l-Ürdün 1946 yılında Ürdün Haşimi Krallığı adıyla bağımsız bir devlet olarak doğmuştur. Filistin mandasında ise, manda yönetimi sırasında buraya yönelen Yahudi göçü ve burada bir ulusal Yahudi yurdu oluşturma yönündeki İngiltere'nin sağladığı destekler dolayısıyla ciddi sorunlar ortaya

çıkmıştır. İngiltere'nin sorunun üstesinden gelememesi üzerine konu Birleşmiş Milletlere götürülmüştür. Birleşmiş Milletler Örgütü'nün Kasım 1947'de Filistin'in Yahudiler ile Filistinli Araplar arasında iki ayrı devlete "taksim" edilmesi kararını almasından sonra 1948'de İsrail Devleti kurulmuştur. Arapların bu kararı tanımayarak Yahudilere ve İsrail'e karşı silahlı mücadele başlatmalarıyla başlayan siyasi kaos hala sonuçlanmamış olup konu uluslararası bir sorun olarak çözüm beklemektedir. Bu topraklarda İsrail kurulana kadar Siyonistler ile Filistinliler, İsrail devlet kurulduktan sonra da İsrail Devleti ile Filistinliler arasında yaşanan mücadele hala çözümsüz bir şekilde devam etmektedir. Bir asırdan daha uzun bir zamandır devam eden bu sorun sadece bir bölge sorunu değil 20. yüzyıldan günümüze intikal eden en önemli uluslararası sorundur.

Arap Yarımadasının güneyinde ve Körfez bölgesinde bulunan ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaları ve bölgenin siyasi coğrafyasının şekillenmesi Soğuk Savaş döneminde gerçekleşmiştir. Zeydî imamlar tarafından yönetilen ve bölgede büyük stratejik önemi bulunan Kızıldeniz'e girişi kontrol eden Yemen, İngiltere'nin nüfuzunda bağımsızlığını koruyan bir ülke olarak kalmıştır. Bu ülke 1958'de Suriye ve Mısır tarafından kurulan Birleşik Arap Cumhuriyetine katıldıysa da bu birliğin 1961'de dağılmasıyla bağımsız ayrı bir devlet olarak varlığını sürdürdü. Ancak 1962'de, bölgede İngiltere'nin himayesinde olan Aden'le çatışmaya giren Yemen'de 1967'ye kadar devam eden iç savaş bu tarihte Kuzey ve Güney Yemen diye iki ayrı devletin kurulmasına yol açtı. Aslında Soğuk Savaş döneminin çatışma alanlarından biri olarak gelişen Yemen iç savaşı Sovyetler Birliği kontrolündeki Güney Yemen ve Batı yanlısı Kuzey Yemen olarak ülkenin ikiye bölünmesini sağlamıştır. Bu iki devlet Soğuk Savaş döneminin sona ermesinin ardından 1990 yılında birleşerek Yemen Cumhuriyetini kurmuşlardır.

Körfez ülkelerinden Kuveyt 1961'de, Birleşik Arap Emirlikleri 1971'de, Uman, Katar ve Bahreyn 1972'de İngiltere'den bağımsızlıklarını kazanarak Ortadoğu siyasi coğrafyasındaki yerlerini aldılar.

Bölgenin önemli ülkelerinden İran, İngiltere'nin nüfuzuna girmiş olmakla birlikte bağımsızlığını korumuştur. 1882 yılında İngiltere'nin işgaline uğrayan Mısır 1922 ve 1936'daki antlaşmalarla bağımsızlık

yolunda önemli kazanımlar elde etmesine rağmen tam bağımsızlığını kazanması 1956'da mümkün olmuştur.¹⁵

Ortadoğu bir yandan kültürel ve dini bakımdan homojen bir tablo oluştururken diğer yandan bölgenin siyasi coğrafyasında yer alan ülkelerin yüzölçümleri, ekonomik ve siyasi yapıları açısından önemli zıtlıkların egemen olduğu bir bölge olarak öne çıkmaktadır. Hem nüfus, hem coğrafi büyüklük açısından mukayese edilmesi imkansız farklı ülkeler, zenginlikler açısından aralarında büyük uçurumların bulunduğu ekonomiler, coğrafi özellikler açısından büyük zıtlıklar bölgenin bir özelliğidir.

Tablo 1: Ortadoğu ülkelerinin büyüklükleri

Ülkeler	Yüzölçümü(km2)	Çöllük olmayan arazi oranı %
Bahreyn	694	10
Bir. Ar. Em.	83.600	10
Filistin	5.898	
Irak	438.320	30
İran	1.648.000	
İsrail	20.770	17
Katar	11.000	5
Kuveyt	17.820	10
Lübnan	10.400	35
Mısır	1.001.450	5
Suudi Arabistan	2.149.690	5
Suriye	185.180	70
Türkiye	769.630	
Uman	212.460	10
Ürdün	97.740	10
Yemen	527.970	15

Kaynak: UN, *UNCTAD Handbook of Statistics 2000*, New York-Geneve, 2000; Çöllük olmayan arazi oranı için: *Arab Society/Social Science Perspectives*, Ed.; N. S. Hopkins-S. E. İbrahim, Cairo, 1994, s.100.

Fiziki büyüklük bakımından Ortadoğu'nun en büyük ülkesi 2.149.690 kilometre karelik alanla Suudi Arabistan ilk sırada gelmektedir. Bunu 1.648.000 km kare ile İran, üçüncü sırada 1.001.450 km karelik büyüklükle Mısır ve ardından da 769.630 km kare ile Türkiye izlemektedir. Ortadoğu'nun en küçük ülkesi 694 km karelik büyüklükle Bahreyn, daha sonra 5.898 km kare ile Filistin, 10.450 km kare ile Lübnan ve 11.000 km karelik bir büyüklükle de Katar gelmektedir.¹⁶

IV. Ortadoğu'nun Nüfus Yapısı ve Özellikleri:

Ortadoğu nüfus yapısı bakımından son derece karmaşık ve çeşitliliğe sahip bir bölgedir. Bu çeşitlilik hem etnik bakımdan hem de kültürel ve dini bakımdandır. Yukarıda belirtildiği gibi bölgenin tarih boyunca medeniyetler arasında bir kavşak noktası olması, dinlerin ve kadim medeniyetlerin gelişip yayıldığı bir yer ve kültürlerin transfer mekanı olması nüfus yapısında çeşitliliğin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Aslında Ortadoğu'nun hayatına vaha ve kabile hayatının karakteri damgasını vurur. Fakat son dönemde bölge ülkelerinde yaşanan endüstrileşme ve toplumsal değişme bu niteliği üzerinde dönüştürücü etki meydana getirmiştir.

Ortadoğu'daki nüfus temelde üç ana etnik gruba ayrılır: Samiler, Hint-Avrupa grubuna mensup olanlar ve Turanî grubu içerisinde yer alanlar.

Ortadoğu'nun en geniş etnik grubunu oluşturan Samiler iki ana kola ayrılırlar. Bunlar Araplar ve İbranilerdir. Kaldeliler, Süryaniler, Akkadlar, Babilliler ve Asuriler de bu etnik grup içerisinde yer alırlar. Araplar hem Samiler içerisinde hem de tüm diğer gruplarda en büyük etnik grubu oluştururlar. Bölgedeki ülkelerin çoğunda Arap nüfusu çoğunluğu teşkil etmektedir. Arap olmayan sadece Türkiye, İran ve İsrail'dir.

¹⁵ Ortadoğu'nun siyasi coğrafyasına ilişkin gelişmeler için bk. Davut Dursun, "Afrika/Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, Cilt: I, s.418-424; Davut Dursun, "Asya/Tarih/Sömürgecilik Dönemi ve Bağımsızlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, Cilt:3, s.530-533.

¹⁶ Ülkelerin büyüklükleriyle ilgili rakamlar değişik istatistiklerde bazı farklılıklar göstermektedir. Bunda mevcut sınırlarla ilgili anlaşmazlıkların, tartışmalı yerlerin ulusal sınırlar dahilinde gösterilmek istenmesinin önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Biz Birleşmiş Milletler Örgütü'nün resmi istatistiklerindeki rakamları tercih etmeyi uygun bulduk.

Arapların ekseriyeti dini bakımdan Müslüman olmakla beraber mezhebî açıdan standart değildir. Ağırlık Sünni mezheplerde olsa da Şii olanlar da önemli bir yekun oluşturlar.

Samilerin ikinci kolunu temsil eden İbranilerin çoğu İsrail’de yaşamakta olup ekseriyeti buraya muhtelif tarihlerde bölge dışındaki ülkelerden gelmişlerdir. İsrail dışında bölgedeki diğer ülkelerde de azınlık halinde yaşayan İbranilere de rastlanmaktadır.

İkinci büyük etnik grubu oluşturan Hint Avrupa grubu içerisinde İranlılar, Ermeniler, Kürtler ve Rumlar ile bazı küçük gruplar yer almaktadırlar. Bunlarda ağırlık İranlılarda olup İran’da ve bölgedeki diğer bazı ülkelerde yaşamaktadırlar.

Turani grubu oluşturan Türkler, Ortadoğu’nun ikinci büyük etnik grubunu temsil etmektedirler. Türkiye’de çoğunluğu oluşturan Türkler İran, Irak ve Suriye’de azınlık halinde bulunmaktadır.

Tablodan da rahatlıkla izleneceği gibi Ortadoğu ülkelerinin coğrafi büyüklüklerinin yanında toplam nüfusları ile kilometre kareye düşen ortalama nüfus yoğunluğu arasında da büyük farklılıklar bulunmaktadır. Coğrafi bakımdan büyük ülke, nüfus bakımından da büyük anlamına gelmemektedir. Ortadoğu ülkeleri arasında nüfus bakımından en büyük ülke 2001 yılı ortalamasındaki 66 milyon 280 bin nüfus miktarı ile Türkiye gözükmektedir. Bunu sıra ile 65 milyon ile İran ve 63 milyon 980 bin kişi ile Mısır takip etmektedir. Bu üç ülkeyi nüfus bakımından en büyük ülkeler olarak birinci gruba yerleştirirsek ikinci sıraya Irak, Suudi Arabistan, Yemen ve Suriye gibi nüfus miktarları 15 ile 25 milyon arasında değişen orta boy ülkeler gelmektedir. Üçüncü grubu ise nüfusları on milyondan az ve bir milyondan çok olan Ürdün, Uman, Lübnan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ile Filistin oluşturmaktadır. Nüfusu bir milyondan daha az olan Bahreyn ve Katar da en küçük ülkeler grubunda yer almaktadırlar.

Tablo:2. Ortadoğu ülkelerinde toplam nüfus, nüfus yoğunluğu ve kentli nüfus oranı

Ülkeler	Nüfus/2000 yılı ortası (000)	km kareye düşen ortalama nüfus	Kentli Nüfus (%)	
			1990	2000
Bahreyn	0.690	1000	87.5	91.8
Bir. Ar. Em.	2.940	35	81	85.0
Filistin	3.300*	523		56.5
Irak	23.570	54	71.8	77.0
İran	65.000*	39	56.3	62.0
İsrail	6.116**	305		
Katar	0.590*	53	89.9	92.3
Kuveyt	2.240*	125	95.9	98.0
Lübnan	3.500	342	83.8	90.0
Mısır	63.980	64	43.9	45.0
Suudi Arabistan	22.690*	10	77.3	86.0
Suriye	16.700*	89	50.2	55.0
Türkiye	66.280*	85	60.9	68.5
Uman	2.400	8	76.0	84.0
Ürdün	4.970	56	68.0	74.0
Yemen	18.260	35	29.0	26.0

*2001 yılı ortası rakamı.

**2002 yılı ortası rakamı.

Kaynak: <http://www.sesrtic.org/cgi-local/indquery.pl>

Kilometre kareye düşen ortalama nüfus miktarı açısından bakıldığında farklı veriler dikkat çekmektedir. Uman 8 kişi ile, Suudi Arabistan da 10 kişi ile en az nüfus yoğunluğuna sahip ülkelerdir. Buna karşılık Bahreyn kilometre kareye düşen 1000 kişi ile en kalabalık, Filistin de 523 kişi ile ikinci sırada kalabalık ülke görünümündedir. Genelde ortalama nüfusun 100’ün altında seyrettiği gözlenmekte ise de Ortadoğu ülkelerinde nüfusun ülke geneline dengeli bir şekilde dağılmış olduğu söylenemez. Genellikle vahalarda, akarsu kenarlarında, sahil bölgelerinde ve sanayi ve ticaret merkezi konumundaki büyük kent merkezlerinde nüfusun daha kalabalık olduğu verimli olmayan çöllüklerde, plato ve dağlık yerlerde nüfusun son derece az olduğu, bazı ülkelerde kilometrelerce uzanan ıssız ve boş araziler bulunduğu gözlenmektedir. Ortadoğu’da üzerinde insan yaşamına imkan veren, tarım yapılabilen ve genellikle çöllük olmayan arazi oranı son derece

düşüktür. Tablo 1’de görüldüğü gibi bölgedeki Arap ülkeleri arasında çöllük olmayan arazinin en yüksek değerinde olduğu yer Suriye ve Lübnan’dır. Diğerlerinde bu oran yüzde 5’e kadar düşmekte ve genel ortalama yüzde on beşlerde seyretmektedir. Nüfus yoğunluğu ülke genelinde seyrek gözükmekle beraber çoğu çöllük olmayan arazilerde toplanmış olduğundan bu yerlerde oran çok yüksek değerlerde gerçekleşmektedir.

Diğer yandan Ortadoğu’da nüfusun kent ve köylerde yaşayanların oranlarına bakıldığında kentlerdekilerin giderek artmakta olduğu dikkat çekmektedir. Sanayileşme, modernleşme ve toplumsal kalkınma ile orantılı olarak köylük yerlerde ve vahalarda yaşayan ve tarım ve benzeri geleneksel ekonomik faaliyetlerle uğraşan nüfusun hızla kentlere doğru aktığı, geleneksel uğraşlarını terk ederek sanayi toplumunun gereklerine uygun faaliyetlere yöneldikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca kent nüfusunun çok yüksek değerinde olmasının bir sebebi de yukarıda belirtildiği gibi yaşamaya elverişli arazilerin çok sınırlı olması ve nüfusun bu yerlerde toplanmış bulunması nedeniyledir. Zaten Ortadoğu’da önemli kentler, ırmak kenarlarında, kıyı bölgelerinde, ticaret yolları üzerinde ve vahalarda kurulmuş ve gelişmiştir.¹⁷ Saad Eddin İbrahim, Ortadoğu’daki Arap ülkelerinde kent nüfusunun 1950-1960 arasındaki on yıllık dönemde ortalama yüzde 5.4; 1960-1970 arasında ortalama yüzde 10.2 ve 1970-1980 arasında ortalama yüzde 6.1 oranında büyüdüğünü hesaplamıştır.¹⁸ Bu hesaplama göre 1950-1980 arasındaki otuz yıllık dönemde Arap ülkelerinde ortalama yüzde 7.2 oranında bir kentleşme gerçekleşmiştir ki bunun son derece yüksek bir kentleşme eğilimini ifade ettiği kabul edilmelidir. Aşağıdaki tablodan son on yılda kent nüfusundaki gelişmeyi izlemek mümkündür.

N. S. Hopkins ve S. E. İbrahim’in Arap toplumu üzerinde 1980’lerin başında gerçekleştirdikleri araştırmada vardıkları sonuçlar Ortadoğu toplumları için genelleştirilebilir. Buna göre Ortadoğu toplumlarının genel özellikleri şunlardır:

1. Ortadoğu toplumlarında hızlı bir nüfus artışı gözlenmektedir.

¹⁷ Bk. Peter Beaumont, *The Middle East: A Geographical Study*, New York-Toronto-Brisbane, John Wileyand Sons Ltd., 1985, s.189-221.

¹⁸ Bk. Saad Eddin İbrahim, “The Urbanization in The Arab World: The Need For an Urban Strategy”, Arab Society/ Social Science Perspectives, (Ed. N. S. Hopkins- S. E. İbrahim), Gairo, 1994, s.124.

2. Ortadoğu toplumlarında çocuk ve gençlerin oranı yüksektir.
3. Ortadoğu toplumlarının çeşitli sosyal sorunları bulunmaktadır.
4. Ortadoğu’da nüfusun ülkelerarasında ve ülke içerisindeki dağılımında dengeli bir tablo söz konusu değildir. Bazı ülkelerde ve yerlerde nüfus yoğunluğu aşırı derecede seyredirken bazı ülke ve yerlerde son derece düşük yoğunluktadır.
5. Ortadoğu toplumları hızla kentleşen toplumlar olup bu artış çeşitli sosyo-ekonomik problemlere yol açmaktadır.
6. Ülkelerdeki nüfusun kompozisyonu monolitik bir yapı arzlemeyip heterojen bir yapıdadır.¹⁹

Tablo 3: Ortadoğu ülkelerinde etnik ve dini durum.

ülkeler	resmi dil	Etnik gruplar	Oran	Din	oran
Bahreyn	Ar.	Bahreynli	62.4	Müslüman	81
		Bahreyni olmayan	37.6	Hıristiyan ve diğer	19
Bir. Ar. Em.	Ar.	Arap		Müslüman	96
		İranlı		Hıristiyan	4
		Güney Asyalı			
Filistin	Ar.	Arap ve diğer	91.2	Müslüman	87.3
		Yahudi	8.8	Musevi	8.8
				Hıristiyan	8.7
Irak	Ar.	Arap		Müslüman	97
		Kürt		(Şii: % 60-65, Sunni: %32-37)	
		Türkmen		Hıristiyan ve diğer	3
		Asuri ve diğer			
İran	Farsça	Farsî	51	Şii Müslüman	89
		Azeri	24	Sunni Müs	10
		Kürt	7	Mecusi,	
		Arap	3	Musevi,Hıristiyan,	
İsrail	İbr., Ar.	Mazederani	8	Bahai	1
İsrail	İbr., Ar.	Yahudi		Musevi	80.1

¹⁹ Bk. “Introduction”, Arab Society/ Social Science Perspectives, s.99-105. Yüksek kentleşme eğiliminin Ortadoğu toplumları üzerindeki değişim ve dönüşüm yönünde meydana getirdiği baskı genel olarak sosyal değişim olgusunun en belirgin şekliyle yaşandığını ortaya koymaktadır. Ortadoğu’nun üç önemli metropolü Şam, Bağdat ve Beyrut’ta yaşanan sosyal değişim ve kent merkezlerindeki geleneksel yapıları inceleyen S. Nasr’ın bu kentler için vardığı sonuçlar genelde Ortadoğu’daki gelişmeyi ifade etmektedir. Bk. Salim Nasr, “Ortadoğu’da Kent Toplumu ve Geleneksel Sosyal Yapılar: Beyrut, Şam ve Bağdat”, (Trc.: Davut Dursun), *Ortadoğu Neresi* içinde, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s.185-217.

		Yahudi almayan (çoğu Arap)	80.1	Müslüman	14.6
				Hristiyan	2.1
			19.9	Diğer	3.2
		Arap	40	Müslüman	95
		Pakistanlı	18		
		Hindu	18		
		İranlı	10		
Katar	Ar.	Diğer	14		
		Kuveytli	45	Müslüman	85 (Sunni 45, Şii 40)
		Diğer Arap	35		
		Güney Asyalı	9	Hristiyan, Hindu	15
		İranlı	4		
Kuveyt	Ar.	Diğer	7		
		Arap	90	Müslüman	70
		Ermeni	4	Hristiyan	30
Lübnan	Ar.	Diğer	1		
		Mısırlı	99	Müslüman	94
Mısır	Ar.	Diğer	1	Kıpti	6
		Arap	90	Müslüman	100
S. Arabistan	Ar.	Afrikalı ve Asyalı	10		
			90.3	Sünni	74
		Arap	9.7	Alevi, Dürzi vd.	16
Suriye	Ar.	Kürt, Ermeni ve diğer		Hristiyan	10
		Türk	80	Müslüman	99
Türkiye	Türkçe	Diğer	20	Hir., Yah.	1
		Arap,		İbadi Müs.	75
		Beluci, Güney Asyalı,		Şii,	25
Uman	Ar.	Afrikalı		Hindu	
		Arap	98	Sunni Müsl.	92
		Çerkes	1	Hristiyan	6
Ürdün	Ar.	Ermeni	1	Diğer	2
		Arap,		Müsl.(Zeydi),	
		Güney Asyalı,		Yahudi, Hristiyan,	
Yemen	Ar.	Avrupalı.		Hindu	

Kaynak: <http://www.cia.gov/cia/publications/factlook/geos/sa/htm#top>

Ortadoğu'da genelde bir etnik çeşitlilikten söz edilebilir. Daha önce belirtildiği gibi bu bölgede yaşayanlar Sami, Turani ve Farsi olmak üzere üç temel grubu oluşturmaktadırlar. Diğer etnik gruplar bölgede dengeli bir dağılım göstermemektedir. Genelde Sami grup içerisinde yer alan Araplar İran ve Türkiye dışındaki bütün ülkelerde hakim etnik grubu oluşturmaktadır. Zaten resmi dillere bakıldığında Arapça'nın

resmi dil olmadığı ülkeler Türkiye ve İran olduğu görülür. İsrail'de İbranicenin yanında Arapça da resmi dil olarak kabul edilmiştir. Bu durum etnik dağılımla tam bir örtüşme göstermezse de hakim durumu yansıtmaması bakımından önemli bir göstergedir. Zira çeşitli etnik toplulukların konuştuğu yerel dillerin resmi ve ulusal bir dil olma özellikleri bulunmamaktadır. Arapça bölgenin en önemli bilim, edebiyat ve sanat dili olmanın yanında Farsça ve Türkçe de, özellikle zengin İslam literatürü için, İslam medeniyetinin önemli dilleridir. İslam medeniyetinin en önemli dilleri olan Arapça, Farsça ve Türkçe'nin yanında özellikle sömürgecilik döneminden bu yana İngilizce de yaygınlık kazanmış olup bölgenin her yerinde bilhassa ticaret, eğitim ve diplomasi sahasında geniş bir kullanım imkanı kazanmıştır. İngiltere'nin sömürgesi veya mandası altında kalan ülkelerin yanında İngiliz nüfuzundaki bölgelerde de İngilizcenin hakimiyeti gözlenmektedir. Arapça'nın farklı lehçelerinin resmi bir statüsü yoktur. Prensipten olarak konuşulan ve yayıncılıkta kullanılan Arapça Atlas Okyanusundan İran sınırlarına kadar aynı olmakla beraber bazı kullanım farklılıkları vardır.

Farklı etnik grupların kendi dillerini, kültürlerini ve dinlerini korudukları ve bazı ülkelerde özel bir takım sorunlar olsa da genel olarak varlıklarını sürdürme konusunda büyük problemler bulunmadığı anlaşılmaktadır. Etnik farklılık çoğu yerde kültürel ve dini farklılığı da ifade etmektedir. Uluslararası bir geçiş ve aktarma bölgesi olan Ortadoğu'nun tarihsel süreçte karşılaştığı farklı kültür ve medeniyetler, bölgede belirli izler bırakmışlardır. Özellikle geniş imparatorluklar etnik ve dini bakımdan çoğulculuğun yaşanmasını mümkün kılmıştır. Bölge yüzyıllardır Müslümanların hakimiyetinde bulunsa da İslam dininin farklı dini inanışların yaşamasına ve dini toplulukların varlıklarını sürdürmesine olumlu bir tavır içerisinde bulunması tarihin çok eski dini ve etnik grupların varlıklarını bugüne kadar sürdürmelerine imkan vermiştir. Mesela Ortadoğu'nun kadim topluluklarından olan Asurluların, Keldanilerin, Süryanilerin, Mecusilerin ve diğer benzer grupların varlıklarını koruyarak günümüze ulaştıklarını görmekteyiz.

Dini bakımdan Ortadoğu'da hakimiyet Müslümanlarda olmakla beraber Hristiyan ve Musevilerin de azımsanmayacak bir oranda oldukları belirtilmelidir. İsrail dışında bütün devletlerde Müslümanların açık üstünlükleri söz konusudur. Suudi Arabistan'da nüfusun yüzde yüzünün Müslüman olduğu belirtilse de aslında bu ülkede de önemli

bir Hıristiyan nüfusun yaşadığı bilinmektedir. Harem bölgesini oluşturan Mekke ve Medine’de Müslüman olmayanların yaşamaları imkansız olduğundan burada başka dinlere mensup olanların yaşadığı söylenemez. Fakat ülkenin önemli merkezlerinden Cidde, Riyad ve Dahran gibi şehirlerde sanayii, ticaret ve diğer sektörlerde faaliyet gösteren misafir yabancılar vardır. Türkiye’de de dini bir homojenlikten söz edilse de azınlık konumundaki Hıristiyan topluluklarla Musevilerin varlığı bilinmektedir.

Müslüman kimliği monolitik bir kimlik değildir. Dini topluluklar kendi içerisinde farklı dini gruplara, mezheplere ve eğilimlere bölünmektedirler. Müslümanlar açısından çoğunluk Sünnilerde ise de İran’da ve Irak’ta Şiiler çoğunluğu temsil etmektedir. Şiiler arasında Caferiler, Aleviler, İsmaililer, Oniki imamcılar gibi farklı kollara mensup olanlar da vardır. Sünniler de Hanefilik, Şafilik, Hanbelilik ve Malikilik gibi farklı hukuk kollarına ayrılmaktadırlar. Türkiye’de Hanefilik, Arap Yarımadasında Hanbelilik, Mısır’da Şafilik egemen konumdadır. Sadece İran’da Şiilik resmi inançtır. Bunun yanında Suriye, Irak ve Lübnan ile Suudi Arabistan’ın doğu illerinde ve Körfez ülkelerinin bazılarında büyük bir Şii nüfusu vardır. Özellikle Lübnan’ın siyasetinde Şiilerin çok aktif rol oynadıkları gözlenmektedir. Irak’ın güney bölgelerinde yaşayan Şiilerin Sünni Irak yönetimine karşı zaman zaman siyasal bir sorun oluşturduğu bilinmektedir. Şiiliğin bir kolunu oluşturan Suriye’deki Nusayriler nüfusun yüzde onbeşi civarında bir büyüklüğe sahip olmalarına rağmen yönetimde etkin konumdadırlar. Nusayri azınlık iktidara hükmetmektedir. Yine Şiilerin bir kolunu temsil eden Dürzilerin, Suriye, Lübnan ve İsrail’de taraftarları bulunmaktadır. Özellikle Lübnan’daki siyasal kaosta Dürziler önemli roller oynamışlardır. Türkiye uzun zaman tamamıyla Sünni bir ülke olarak görülmüştür. Ancak son yıllarda, demokratik kurumların gelişmesi, kentleşme ve toplumsal değişme ile birlikte eskiden sessiz kalan Aleviler giderek ortaya çıkmış ve seslerini duyurmaya başlamışlardır.²⁰ Uman’da Müslümanlığın ayrı bir kolunu temsil eden İbadiler çoğunluğu oluştururken Yemen’deki Müslümanların ekseriyetini Zeydiler temsil etmektedir. Dikkat çeken bir özellik Müslümanların hakim durumda olduğu hiçbir ülkede mezhep bakımından monolitik bir yapının

olmamasıdır. Müslümanlar hakim durumda olsalar bile kendi aralarında çeşitli mezheplere, farklı ekollere ve dini topluluklara bölünmüşlerdir. Bu bakımdan bölgede etnik çeşitliliğin yanı sıra dini çeşitlilik ve çoğulculuk öne çıkan temel bir özelliktir.

Hıristiyan nüfusu fazla olmamakla beraber çoğu Lübnan’da, Suriye’de, Filistin’de ve çok daha küçük topluluklar halinde Türkiye, İran, Irak ve Körfez ülkelerinde görülür. Sayısal bakımdan azlık mezhep bakımından çokluğa engel değildir ve pek çok kola ayrılmaktadırlar. Lübnan’da uzun yıllar devam eden kanlı iç savaş, Hıristiyanların sayılarını ve güçlerini iyice azaltmıştır. Türkiye ve İran’da Hıristiyan azınlıklar dini tabloda yer almaktadırlar. Hıristiyanların mezhep çeşitliliği arasında Protestanlar, Ortodokslar ve Katolikler en belirgin olanlarıdır. 19.yüzyılda bölgede etkin olan Amerikan misyonerlerinin gayretleri ile Protestan, Roma’nın desteğindeki misyonerlerle Katolik gruplar oluşmuş, zengin bir çeşitliliğe sahip Ortodoks kiliseler yanında bunlar da varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Museviler İsrail’de hakim konumda olmakla birlikte Türkiye’de ve İran’da da azınlık halinde yaşamaktadırlar. Irak’ta ve bazı Körfez ülkelerinde küçük Yahudi topluluklarına rastlanmaktadır. İsrail’deki Yahudiler dini bakımdan homojen bir grup oluşturmakla beraber kültürel bakımdan Avrupa ve Amerika gibi ülkelere gelenlerle Asya ve Afrika ülkelerinden gelenler arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. İsrail’deki Yahudi nüfusunun yüzde 32.1’ini Avrupa ve Amerika doğumlular, yüzde 12.6’sını Asya doğumlular, yüzde 14.6’sını Afrika doğumlu olanlar, yüzde 20.8’ini de İsrail doğumlu olanlar oluşturmaktadır. Yahudiler arasındaki farklılık mezhep bakımından değil kültürel bakımdandır. Özellikle bölgedeki İslam ülkelerinden gelenlerle Hıristiyan ülkelerinden gelenler arasında önemli kültürel farklılıklar zaman zaman çatışmalara yol açmaktadır. B. Lewis’in şu değerlendirmesi oldukça açıklayıcı gözükmektedir:

“İsrail’e yerleşen Yahudiler büyük bir çoğunlukla Hıristiyan ve İslam uygarlığı ülkelerinden gelmişlerdir. Ve bunların geldikleri ülkelerin uygarlıklarını ve bu arada onların kimlik görüş ve tanımlamalarını getirmeleri kaçınılmazdı. İsrail’i ziyaret etmiş olan herkes, örneğin Berlin Yahudileri ile Bağdat Yahudileri arasındaki farkı Yahudiliklerinde değil, birinin Alman, diğerinin Irak Arap kültüründe görecektir. Eşkenazi ve Safarid Yahudiler arasında sözü çok edilen ayrılık sadece ritüel farklılıklarına ilişkindir ve bunun dini ya da hukuki bir önemi yoktur. Bazılarının bu farklılığın son zamanlarda

²⁰ Ortadoğu’nun dini yapısı ve dini grupların tarihi seyri için bk. Bernard Lewis, *Ortadoğu’nun Çoklu Kimliği*, (Tercüme: Mehmet Harmanca), İstanbul, Sabah Yayınları, 1998, s.22-32.

*moda olan terimlerle Avrupa-Amerika ve Afrika-Asya Yahudileri arasındaki çatışmadan çıktığını açıklamaları da doğru değildir. Gerçekten kesin olan çizgi, terimleri dini değil de uygarlık bağlamında kullanırsak 'Hıristiyan' Yahudiler ve 'Müslüman' Yahudiler arasındadır. İsrail'e gelen Yahudi göçmenler geldikleri ülkelerden o ülkelerin kültürlerini de getirdiklerinden aralarında anlaşmazlık ve hatta çatışma kaçınılmazdı."*²¹

Tablo 4: Ortadoğu ülkelerinde doğum, ölüm, ortalama hayat ve okuryazarlık oranları (binde)

Ülkeler	Doğum oranı	Ölüm oranı	Doğal büyüme oranı	Sağ doğan 1000 çocukta ölüm	Ortalama Hayat süresi	Okur yazar oranı
Bahreyn	23	4	19	13	73	87.1
Bir. Ar. Em.	11	3	08	7	75	75
Filistin	40	4	36	23	72	89.2
Irak	31	9	22	93	61	58
İran	18	6	12	33	69	76.8
İsrail	18	6	12	7.37	79.02	95.04
Katar	20	4	16	12	76	83
Kuveyt	20	2	18	9	77	89
0Lübnan	20	6	14	26	70	85.6
Mısır	27	6	21	51	69	52.7
S. Arabistan	31	4	27	20	71	76.1
Suriye	29	5	24	24	69	73.6
Türkiye				40	69	
Uman	33	4	29	15	74	70.3
Ürdün	38	5	33	25	72	89.2
Yemen	40	11	29	95	59	42.5

Kaynak: <http://www.sesrtic.org/members/egy/egyhome.shtml>

V. Ortadoğu'nun Ekonomik Yapı ve Özellikleri:

Ortadoğu ekonomik alanda tarihte buradan geçen kıtalararası ticaret yolları, günümüzde de özellikle zengin enerji kaynakları dolayısıyla önemli bir konuma sahiptir. İsrail dışarıda tutulduğunda bütün ekonomiler gelişmekte olan ekonomiler sınıfına girmektedir. Hem sanayileşme, hem de teknoloji üretimi konusunda bölge ekonomilerinin çok gelişmiş olduğu söylenemez. Bununla birlikte toplam milli gelir ile kişi başına düşen milli gelir açısından ülkelere bakıldığında büyük farklılıklar dikkat çeker. Ülkelerin doğal ve demografik yapısındaki farklılık ekonomik yapılarında da görülür. Bölge ülkelerinin ekonomik yapılarında öne çıkan en önemli sektör petrol ve petrokimya sanayiidir. Dünyada mevcut toplam ham petrol rezervlerinin yüzde 57.3 bu bölgede bulunmaktadır.²² Petrol rezervleri bakımından zengin olan ülkelerin başında İran, Irak, Körfez ülkeleri ve Suudi Arabistan gelmektedir. Türkiye, Suriye, Ürdün, Lübnan, İsrail, Yemen ve Mısır ise petrol bakımından nispeten yoksul sayılırlar. Petrol üreten Bahreyn, İran, Irak, Kuveyt, Uman, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri ülkelerin toplam milli gelir ile kişi başına düşen milli gelir rakamlarındaki yükseklik petrolden kaynaklanmakta olup bu durum bölge ülkeleri arasında büyük eşitsizliklere sebep olmaktadır. Ekonomik refah ve gelişmişlik açısından petrol ihraç eden ülkeler ile petrol fakiri ülkeler şeklinde bir ayırım anlamlı gözükmemektedir. Zengin petrol kaynaklarının bulunduğu ve buna dayalı sanayiinin geliştiği ülkelerin ekonomik yapıları ile buna dayalı sosyal gelişmişlikleri diğerlerinden farklı özellikler göstermektedir. Petrolün olumlu etkisini ortaya koyması bakımından ülkelerin 2000, 2001 ve 2002 yıllarındaki ortalama milli gelir artışı rakamlarına bakılabilir. Petrol ülkelerinin bu yıllardaki ortalama milli gelir artışı sıra ile 5.7, 5.0 ve 3.4 milyar dolar iken petrol ülkesi olmayan Mısır, Ürdün, Lübnan ve Suriye'nin aynı yıllardaki ortalama milli gelir artışı 4.2, 3.2 ve 2.4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu iki grup ülke arasında milli gelir artışında, başka bir ifade ile ekonomik büyümede görülen farklılık petrole dayanmaktadır. Ayrıca aşağıdaki tablodan izleneceği gibi dış ticaret dengelerine bakıldığında petrol ihraç eden ülkelerin genellikle pozitif, petrol fakiri ülkelerinse negatif değer verdikleri görülmektedir. Dış ticaret açıkları genellikle dış borç yoluyla kapatılmaya çalışıldığından ekonomik büyüme petrolü olmayan ülkeler

²¹ Aynı yer, s.30-31.

²² Bk. <http://www.escwa.org.lb/region/indicators/index.html>

için ciddi sorun teşkil etmektedir. Bu bakımdan dünyanın en zengin ülkeleri ile dünyanın en fakirleri arasında yer alan ülkelerin bu bölgede bulunmaları şaşırtıcı değildir. Aşağıdaki tablodan bunu izlemek mümkündür.

Tablo 5: Ortadoğu ülkelerinin temel ekonomik göstergeleri.

Ülkeler	Toplam milli gelir (milyon \$) (2000 yılı piyasa fiyatlarıyla)	Kişi başına Milli Gelir (\$)	Milli gelirin Sektörel dağılımı Tarım/San./Hizm.	Toplam İhracat(99) (Milyon \$)	Toplam İthalat(99) (Milyon \$)
Bahreyn	7887	11430	1/ 46/ 53	6350	2803
Bir. Ar. Em.	66008	22452	1/ 52/ 47	28391	33040
Filistin	1215 (99)	402 (99)	6.5/ 18.4/ 75.1	372	2628
Irak			6/ 13/ 81 (98)	8738	1513
İran	328307	5157	20/ 37/ 43	15186	11953
İsrail	122000*	19000*	3/ 30/ 67	28000*	30800*
Katar	14473	24953	0.7/ 51.3/ 48	6132	2781
Kuveyt	37753	17006	1/ 47/ 52	10143	7616
Lübnan	16748	4785	12/ 21/ 67	783	5730
Mısır	90846	1420	17/ 33/ 50	6538	15962
S. Arabistan	173287	7877	6/ 47/ 47	50690	27995
Suriye	79914	4903	29/ 22/ 49	3640	5333
Türkiye	189770	2907	13/ 30/ 57	37600*	43900*
Üman	20074	8364	3/ 45/ 52	7094	4674
Ürdün	8328	1670	3/ 26/ 72	1253	3791
Yemen	8332	467	17/ 40/ 43	1965	2587

* 2002 sayıları.

Kaynak: <http://www.sesrtic.org/members/egy/egyhome.shtml>

Tabloda açıkça görüldüğü üzere Ortadoğu'da ekonomik zenginlik bakımından iki zıt kutup bulunmakta ve Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Kuveyt kişi başına düşen yirmi bin dolar civarındaki gelirle bölgenin en zengin ülkeleri olarak öne çıkarken Filistin ve Yemen beş yüz doların altında kişi başına düşen gelirle bölgenin ve aynı zamanda dünyanın en

fakir ülkeleri durumundadırlar. Milli gelir içerisinde tarımın payı Körfez ülkelerinde son derece düşük seyretmekte, buna karşılık nispeten fakir durumdaki ülkelerde ise yüksek bulunmaktadır. En fakir ülke olan Filistin'de yüzde 6.5 iken Yemen'de bu oran yüzde 17 civarında seyretmektedir. Tarımın en yüksek paya sahip olduğu ülkelerin başında Suriye gelmekte ve onu Mısır, İran ve Lübnan takip etmektedir. Sanayi sektörünün payına bakıldığında ise petrol zengini ülkelerde bu oranın nerede ise yarıya yakın olduğu gözlenmektedir. Petrolü az olan ülkelerde sanayi daha az gelişmiş olduğundan sanayi sektörü geri durumdadır. Bunun yanında hizmetler sektörünün payına bakıldığında ise ilgi çekici bir tablo göze çarpmaktadır. Turizm, bankacılık ve finans sektörünün gelişmiş olduğu ülkelerde bu oran oldukça yüksek seyretmektedir. Kalkınmış ülkeler seviyesinde olmasa da yüzde ellilerin üzerinde olan ülkeler daha çoktur. Tarıma dayalı, nispeten gelişmemiş ülkelerde hizmetler sektörü daha geri durumdadır.

Ortadoğu ülkelerinin ekonomik yapılarını ortaya koymaya yarayan bir başka kalem de bu ülkelerin ihraç ettikleri ürünlerle ithal ettikleri mal gruplarıdır. Aşağıdaki tabloda ihraç ve ithal mallarını görmek mümkündür.

Toplumsal gelişmişlikle ekonomik kalkınmışlık arasında nasıl bir olumlu ilişki bulunmakta ise benzer şekilde modern teknoloji ürünü aletlerin ve çağdaş yeniliklerin kullanımı arasında da yakın bir ilişki bulunmaktadır. Modern ve kalkınmış olarak vasıflandırılan toplumların çağdaş teknoloji ürünü aletleri günlük hayatta daha yoğun bir şekilde kullanmakta oldukları ve bu yolla hayatı daha da kolaylaştırdıkları gözlenmektedir. Bu durum bir yandan kişi başına satın alma gücünün yükselmesiyle ilgili olduğu gibi bir yandan da sanayileşme, kentleşme ve giderek artan bir hızda sanayi toplumundan bilgi toplumuna doğru geçişle de ilgili bulunmaktadır.

Tablo 6: Ortadoğu ülkelerinin başlıca ihracat ve ithalat kalemleri.

Ülkeler	Başlıca İhraç ürünleri	Başlıca İthal ettiği ürünler
Bahreyn	Petrol ürünleri, alüminyum	Ham petrol
Bir. Ar. Em.	Ham petrol. Doğal gaz, Kurutulmuş balık, hurma.	Mamul madde, kimyevi madde, makine Ve ulaşım ekipmanları
Filistin	Zeytin yağı, sebze, meyve, Tütün, çiçek, metal dışı ürünler mineraller.	Petrol ürünleri, gıda maddeleri, İnşaat malzemesi, makine ve ekipmanları, Mamul maddeler, gıda maddeleri.
Irak	Ham petrol.	Gıda maddeleri, tıp malzemeleri, İmalat malzemesi.
İran	Petrol, halı, meyve, tarım ürünleri,	Makine malzemesi, askeri malzeme, Teknik hizmetler.
İsrail	Makine ve ekipmanları Yazılım, tarımsal ürünler, Kimyevi ürünler, tekstil, işlenmiş elmas.	Ham madde,askeri ekipman, Yatırım malları, ham elmas, yakıtlar. consumer goods
Katar	Petrol ürünleri, doğal gaz, çelik, Gübre.	Makine ve ekipmanları, mamul maddeler, Gıda maddeleri, kimyevi maddeler.
Kuveyt	Ham petrol, rafine edilmiş ürünler, gübre.	Gıda maddeleri, giyim eşyası, araba Ve parçaları, inşaat malzemeleri.
Lübnan	Gıda maddeleri, tekstil, giyim Eşyası, kimyevi ürünler, Tütün.	Makine ve ulaşım ekipmanları, elektrik Ekipmanları,petrol ürünleri, mamul maddeler, gıda maddeleri.
Mısır	Ham petrol, petrol ürünleri, Ketten, tekstil ürünleri.	Gıda ve canlı hayvan,makine ve ulaşım Ekipmanları, mamul maddeler.
S. Arabistan	Petrol ve petrol ürünleri.	Elektrik malzemesi, gıda ürünleri, kimyevi Maddeler, motorlu araçlar, tekstil .
Suriye	Petrol, doğal gaz, tekstil, gıda ürünleri, mamul maddeler.	Mamul maddeler, makine ve ulaşım ekipmanları, gıda, kimyevi maddeler,
Türkiye	Giyim eşyası,tekstil, Gıda maddeleri. Mamul maddeler	makine, kimyevi maddeler, yarı mamul maddeler, yakıtlar, ulaşım ekipmanları.
Uman	Petrol, balık, tekstil, metaller.	Makine ve ulaşım ekipmanları, gıda Maddeleri, mamul maddeler.
Ürdün	Fosfat, potas, tarım ürünleri, Mamul maddeler.	Ham petrol, makine ve ulaşım ekipmanları, Gıda maddeleri, sığır.
Yemen	Ham petrol, keten, kahve, Kurutulmuş balık, deri.	Makine ve ekipmanları, mamul maddeler, şeker, canlı hayvan.

Kaynak: <http://www.sesrtic.org/members/egy/egyhome.shtml>

Tarımsal ağırlıklı toplumların gündelik hayatında, bir kalkınmışlık ölçütü olarak değerlendirilen telefon, bilgisayar, internet gibi çağdaş teknolojilerin kullanımının sınırlı kalacağı açıktır. Bu bakımdan bu tür teknolojik ürünlerin kullanımının yaygınlaşması artan kentlilik, satın alma gücünün, daha doğrusu kişi başına düşen milli gelirin yükselmesi, sanayi toplumu haline gelme eğilimi ve ulusal sınırları aşarak tüm dünya ile ilgilenme bilincinin gelişmesiyle ancak mümkün olmaktadır. Bu durumu ortaya koyacak verilerdeki artış, kuşkusuz bir kalkınmışlık ve gelişmişlik ölçüsü olarak değerlendirilebilir.

Tablo 7: Ortadoğu ülkelerinin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri.

Ülkeler	100 kişiye düşen telefon sayısı	1000 kişiye düşen mobil telefon sayısı	1000 kişiye düşen PC sayısı	1000 kişiye düşen internet kullanıcı sayısı	100000 kişi içinde internet sahibi sayısı	1000 kişiye düşen tv ve seti sayısı
Bahreyn	24.86	224.7	153.4	49.49	184.286	445.7
Bir. Ar. Em.	40.67	347.1	125.1	166.83	820.370	306.0
Filistin						
Irak	3.60				0.022	82.6
İran	12.53	7.3	52.4	1.50	0.844	156.6
İsrail	45.89	458.9	245.9	163.90	2450.191	317.5
Katar	26.29	143.2	135.8	40.73	5.261	846.2
Kuveyt	24.02	158.2	121.3	52.72	214.516	491.5
Lübnan	20.08	193.8	46.4	61.81	146.143	351.0
Mısır	7.50	7.2	11.2	2.98	3.503	119.7
S. Arabistan	12.94	40.0	57.4	14.35	13.532	262.6
Suriye	10.17	0.3	14.6	1.27	0.006	69.1
Türkiye	26.47	123.9	33.6	22.88	120.320	325.7
Uman	8.95	49.2	26.4	20.35	27.556	587.8
Ürdün	8.72	18.3	13.9	18.51	9.441	82.5
Yemen	1.66	1.6	1.7	0.57	0.160	284.2

Kaynak: UNCTAD, Handbook of Statistics/Manuel de Statistiques de la CNUCED, New York-Geneva, 2001, s.325-328.

Ortadoğu ülkelerinin sosyal verilerine bakıldığında teoriyi doğrulayan bir tablo ile karşılaşmakta olduğumuz görülmektedir. Yüz

kişiyeye düşen telefon sayısına bakarsak en düşük değerlerin Yemen, Ürdün, Uman, Suriye, Mısır ve Irak'ta olduğu görülür. Bu ülkelerin ekonomik kalkınmışlık ve sosyal gelişmişlik seviyeleri diğerlerine göre daha geri durumdadır. Ekonomilerindeki tarımsal ağırlık hala önemli olup hem toplam milli gelirleri, hem de kişi başına düşen milli gelirleri düşük düzeylerde bulunmaktadır. Yüzde 1.86'lık oranla yüz kişiyeye düşen telefon sayısı bakımından en düşük değeri veren Yemen'in aynı zamanda bölgenin en fakir ülkesi olduğu hatırlandığında şaşılacak bir durum yoktur. Buna karşılık ekonomik refah açısından en üst seviyelerdeki Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, İsrail, Katar, Kuveyt gibi ülkelerde telefon kullanımı oranı en yüksek seviyede gerçekleşmektedir.

1000 kişiyeye düşen mobil telefon sayılarına bakıldığında yine benzer bir tablo ile yüz yüze gelmekteyiz. Zengin Körfez ülkelerinde bu oran en yüksek düzeylerde gerçekleşirken fakir ülkelerde, Mesela Yemen, Suriye, Mısır ve İran'da en düşük değerlerde seyretmektedir. Burada sadece ekonomik zenginlik değil aynı zamanda baskıcı rejimler açısından da konu değerlendirilebilir. İran, Mısır, Suriye gibi ülkelere bu açıdan da bakılabilir. En yüksek değerin İsrail'de gerçekleşmesi ilgi çekicidir. Binde 458.9 kişinin mobil telefon kullanması bu ülkenin teknoloji üretme konusundaki ileri seviyesi ile mi, yoksa güvenlik sorunu yaşaması nedeniyle mi olduğu üzerinde düşünülmesi gereken bir sorundur.

Kişisel bilgisayar kullanımı da önemli bir gelişmişlik ölçütü olarak değerlendirilmektedir. Buna göre bölge ülkeleri arasında en yüksek kişisel bilgisayar kullanımında Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, İsrail, Katar ve Kuveyt ilk sırada yer almaktadırlar. Bunun yanında Yemen, Mısır ve Ürdün en alt sıralarda gözükmektedir.

1000 kişiyeye düşen internet kullanıcı sayısı açısından bakıldığında ilk sırada Birleşik Arap Emirlikleri ile İsrail yer almaktadır. Birleşik Arap Emirliklerinin ekonomik bakımdan uluslararası ticarete ve kıyı bankacılığına açılmış bir ülke olmasının bunda etkili olduğu söylenebilir. Bu kalemde de Yemen, Suriye, İran ve Mısır en alt sıralarda yer almaktadırlar. Bahreyn, Katar, Kuveyt, Lübnan gibi ülkeler üst sıralarda, Türkiye, Uman, Ürdün ve Suudi Arabistan da orta sıralarda bulunmaktadır. İnternet sahipliği konusunda da farklı bir durum söz konusu değildir.

1000 kişiyeye düşen televizyon alıcısı ve set sayılarına bakıldığında ise farklı bir tablo ile karşılaşmaktayız. Bu kalemde ilk sırada Katar, Kuveyt, Lübnan, Uman, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, İsrail ve Türkiye bulunurken diğer kalemlerde en alt sıralarda görülen Yemen ortalarında yer bulmuştur. En düşük değer Suriye, Ürdün ve Irak'ta gerçekleşmiştir. Bunun doğrudan ekonomik gelişmişlikten çok kültürel olduğu söylenebilir.

VI. Ortadoğu'nun Siyasi Yapı ve Özellikleri:

Ortadoğu bölgesinin siyasi yapısı ekonomi ve sosyal yapıdaki gibi çeşitlilik ve değişiklik arz etmektedir. Bölgenin en önemli özelliği olan geleneksel yapılarla modern yapıların iç içe olmaları ve aynı anda yaşama imkanı bulmaları durumu özellikle siyasi alanda daha bir belirginlik göstermektedir. Siyasi bakımdan Ortadoğu denilince öncelikle monarşiler, demokrasi dışı rejimler, darbeler, tek kişi yönetimleri, askeri, tek parti veya aile diktatörlükleri akla gelmektedir. Bu alandaki ciddi farklılıklar, doğal olarak siyasi istikrarsızlıklara, bölgesel çatışmalara ve ciddi sorunlara yol açmaktadır.

Ekonomik kalkınmışlık ve modernleşme ile siyasi gelişmişlik arasında doğrudan bir ilişkinin varlığını belirlemek nispeten zor gözükmektedir. Zira ekonomik bakımdan kişi başına düşen milli gelirin yüksek, milli geliri yaratan sektörler içerisinde hizmetler sektörünün oransal olarak diğerlerine göre daha fazla ve sanayi sektörünün geliştiği ülkelerde buna paralel olarak siyasi yapının demokratik kurumlara sahip, katılıma ve temel hak ve özgürlüklere dayalı, siyasi hakların garanti altına alındığı demokrasiler olmadığı gözlenmektedir. Ne aktif siyasi katılım, ne iktidar ilişkilerinin rasyonelleşmesi, ne de sınırlı bir iktidar pratiğinin kurulmuş olması ve geleneksel yapıların restorasyonu anlamında bir siyasi gelişmişlik söz konusu değildir.

Ortadoğu ülkelerinden Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar, Ürdün ve Uman aileler tarafından yönetilen geleneksel monarşilerdir. Suudi Arabistan'da Suudi ailesi, Bahreyn'de el-Halife ailesi, Katar'da es-Sani ailesi, Ürdün'de Haşimi ailesi ve Uman'da da Kabus ailesi iktidarı elinde tutmaktadırlar. Bu monarşilerden Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar ve Uman'dakiler birer mutlak monarşi iken Ürdün'deki meşruti monarşi konumundadır.

Ortadoğu'nun en küçük ülkelerinden es-Sani ailesinin yönetimindeki Katar bir geleneksel monarşi olup henüz modern anlamda bir anayasası dahi bulunmamaktadır. 1972 tarihli geçici metin yerine yeni bir taslak metin ortaya koymak için çalışmalar sürdürülmektedir. Ülkede belediyeler için sınırlı bir seçim hakkı bulunmakta ve Merkezi Belediye Konseyi'nin 29 üyesi seçimle belirlenmekte olup danışma işlevini yerine getirmektedir. Danışma işlevi bulunan bir diğer organ olan 35 üyeli Meclisu'l-Şûrâ'nın üyeleri ise tamamen kral tarafından atanmaktadır.

Suudi ailesinin yönetimindeki Suudi Arabistan da mutlak monarşiyle yönetilen bir ülkedir. İdarenin bütün üst makamları kral ailesine mensup olan erkeklerin elinde bulunmaktadır. Teknik olarak ne bir anayasa ne de anayasa metni yerine geçen bir temel yasa vardır. Kur'an anayasa olarak mütalaa edilmekte ve devletin temel yasaları Şeriat hükümlerine dayandırılmaktadır. Ülkede herhangi bir seçim veya seçimle oluşmuş bir temsili kurum söz konusu değildir. Sadece üyeleri kral tarafından atanmış olan 90 üyeli bir danışma meclisi oluşturulmuştur.

Körfez bölgesindeki yedi emirliğin birleşmesinden oluşan bir federasyon olan Birleşik Arap Emirlikleri'nin siyasi merkezi Abu Dabi'dedir. 1971-1996 arasında Birleşik Arap Emirlikleri geçici bir anayasa ile yönetilmiştir. 1996 yılında devamlı niteliğinde yeni bir anayasa yedi emirlik tarafından kabul edilmiştir. Anayasa ile birlikte yedi emirlikten biri olan Abu Dabi ülkenin siyasi merkezi olarak belirlenmiştir. Buna göre yedi emirliğin yöneticilerinden oluşan Yüksek Yöneticiler Konseyi federasyonun en yüksek otoritesi olup federasyonla ilgili temel kararları ve politikaları belirleme yetkisine sahiptir. Bu yüksek organa devredilen yetkilerin dışında kalan konular emirliklerin yetkisindedir. Yasama alanında görev yapan 40 üyeli Meclisu'l-İttihadu'l-Vatani'nin üyelerini de iki yıllık bir süre için Yüksek Yöneticiler Konseyi atamaktadır. Ülkede halkın katıldığı herhangi bir seçim ve temsili kurum bulunmamaktadır.

Es-Sabah ailesinin kontrolündeki Kuveyt'te 1991'deki Körfez Savaşından sonra demokratikleşme yönünde bazı adımlar atılmakla beraber henüz demokratik bir yapı oluşmuş değildir. 1962'de kabul edilmiş anayasa ile yönetilen ülkede bütün siyasi ve idari iktidar odakları Sabah ailesinin tekelinde bulunmaktadır. Üyeleri seçimle belirlenen 50 üyeli Meclisu'l-Şûrâ yasama meclisi olarak işlev

görmektedir. Ülkede siyasi partilerin örgütlenmelerine izin verilmediğinden temsilcilerin hepsi bağımsız konumunda olup hükümet üyeleri de buranın tabii üyeleridir. Kral Mayıs 1999'da kadınlara da seçme hakkı da dahil bazı haklar tanındığını açıklamakla Körfez ülkeleri arasında önemli bir adım atmış oldu. Körfez ülkeleri arasında sadece Kuveyt'in üyeleri seçimle belirlenmiş yasama organı bulunmaktadır.²³

Ortadoğu'nun en küçük ülkelerinden biri olan Bahreyn bir anayasal monarşi olmakla beraber demokratik sistemlerin temel kurumları olan partiler yoktur. 2001 yılında yapılan referandum ile kabul edilen yeni anayasaya göre çift meclisli bir sistem getirilmiştir. 40 üyeli Şûrâ'nın üyeleri kral tarafından atanmakta iken yine 40 üyeli Milletvekilleri Evi'nin üyeleri ise genel oyla belirlenmektedir. Ülkede siyasi parti olmadığından parlamentodaki üyeler herhangi bir partiye mensup değildirler. 25 Aralık 2002 tarihinde yapılan seçimler sonunda parlamentoya seçilen üyelerin 21'i bağımsız, 9'u Sünni İslamcı ve 10'u da diğer eğilimlere mensupturlar.

Bir diğer anayasal monarşi olan Ürdün, Haşimi ailesi tarafından yönetilmektedir. 1952 tarihli anayasaya göre çift meclisli bir yasama organı bulunmaktadır. Milli Meclis'in (Meclisu'l-Umma) Senato olarak görev yapan Meclisu'l-Ayan'ın 40 kişiden oluşan üyeleri kral tarafından atanmaktadır. 80 üyeli Temsilciler Meclisi'in (Meclisu'l-Nuvvab) üyeleri ise halk tarafından genel oyla nispi temsille seçilmektedir. Ülke yönetiminde kralın rolü çok büyüktür. Temmuz 1992'de siyasi partilerin faaliyetlerine izin verilmekle beraber Temsilciler Meclisi seçimlerinde yaşanan bazı gelişmeler nedeniyle bazı partiler seçimleri boykot yoluna gitmişlerdir. Siyasi partiler arasında Millet Partisi, Arap Vatan Partisi, Ürdün Demokratik Halk Birliği Partisi, Milli Anayasa Partisi, İslami Eylem Cephesi, Milli Eylem Partisi, Sosyalist Baas Partisi gibi pek çok parti bulunmaktadır.²⁴ Ayrıca Müslüman Kardeşler Teşkilatının toplum ve siyaset üzerindeki etkisi de önemli bir yere sahiptir.

Ortadoğu'nun mutlak monarşilerinden Uman ne modern bir anayasaya, ne de tam yetkili temsili kurumlara ve siyasi partilere sahiptir. Geleneksel yöntemlerle devam eden bir monarşi olmakla

²³ *International Marketing Data and Statistics 2001*, London, Euramonitor, 2000, s.96.

²⁴ Bk. <http://www.cia.gov/cia/publications/factlook/geos/sa/htm#top>

beraber 1996 yılında Sultan yeni bir Temel Yasa'yı yürürlüğe koymuştur. Buna göre Uman temel işlevleri danışma olan çift meclisli bir siyasi yapıya sahiptir. Yalnızca danışma işlevi bulunan Meclisü'l-Devle'nin 48 üyesi bulunmaktadır ve üyelerin hepsini Sultan/Kral atamaktadır. Buna karşılık sınırlı yasama ve danışma işlevine sahip olan Meclisü'l-Şûrâ'nin 83 üyesi olup bu üyeler kısıtlı oy uygulamasına göre oy kullanma hakkına sahip halk tarafından üç yıllık bir süre için seçilmektedir. Her ikisinin de yetkileri sınırlı durumdadır ve Sultanın iktidarı üzerinde bir güce sahip değildir. Halkın seçimi üzerinde son söz söyleme hakkı ve seçim sonuçlarını reddetme yetkisi yine de Sultana aittir. 1997 yılındaki seçimlerde toplam 51 bin kişi oy kullanmak hakkına sahipken 2000 yılı seçimlerinde bu sayı 114 567'ye yükselmiştir. 1997 yılında adayların sayısı 736, 2000 yılında ise 541 olmuştur. Bu adaylardan 1997'de 27 kişi, 2000 yılında ise 21 kişi kadın adaylardı. Her iki seçimlerde de ikişer kadın aday Meclisü'l-Şûrâ üyeliğine seçilmeyi başarmışlardır.²⁵

Mısır, Yemen, İsrail, Lübnan, Suriye, Türkiye, Irak ve İran ise birer cumhuriyettir. Uygulamada aralarında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Bunlardan Türkiye, İsrail ve Yemen demokratik cumhuriyet olarak öne çıkarılarken Batı standartlarına daha çok yakın olanların Türkiye ile İsrail'in siyasi sistemleri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kurumsal olarak Yemen demokratik bir cumhuriyet olmakla beraber burada demokrasinin işleyişi ve standartları Batılı niteliklerden çok uzak gözükmektedir.

Bunlardan Irak Cumhuriyeti, 2003 yılında Amerika Birleşik Devletleri ve müttefiklerinin giriştikleri işgale ve Saddam rejiminin sona ermesine kadar, tek partiye ve hatta tek kişiye dayalı bir diktatörlüktü. 250 üyeli Meclisü'l-Vatani'nin tüm Irak halkının demokratik temsil kurumu olduğunu ve ülkenin yönetiminde tek yetkili olduğunu söylemek zordu. Son yıllarda Irak'ta yaşanan gelişmeler kişi diktatörlüğüne ve ülkenin tek egemeni konumundaki Baas Partisine dayalı sistemin devam etmesini zorlaştırmıştır. 1991'deki Birinci Körfez Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler tarafından üçe bölünerek uçuşa yasak bölgeler oluşturulması Bağdat'taki siyasi iktidarın ülkenin tümü üzerindeki egemenliğini sınırlandırmış, ülkeyi fiilen bölmüştür.

²⁵ Bk. The Economist Intelligence Unit, *Oman/Country Profile 2002*, London, 2002, s.7.

Kuzeyde Kürtlerin Kürdistan Demokratik Partisi ile Kürdistan Yurtseverler Birliği adlı siyasi partileri etken konuma gelmişlerdir. Mart 2003'te ABD önderliğinde Saddam rejimine son vermek için girişilen Irak'ı işgal hareketi sonunda Saddam rejimi sona ererken ülkeyi tam bir kaosa sokmuştur. Savaştan bu yana geçen zaman içerisinde Irak terör ve düzensizlik içerisinde bocalamaktadır. Nasıl bir yönetimin kurulacağı, istikrarın nasıl sağlanacağı, ABD ve müttefiklerinin ne zaman Iraklılara iktidarı devredeceği belli değildir.

1979 İslam İnkılabından sonra bir İslam Cumhuriyeti olarak doğan İran temsile dayalı, seçimli ve anayasalı bir cumhuriyet olmakla beraber Batı standartlarında bir demokrasi değildir. 290 üyeli Meclis-i Şûrâ-yı Millî halkın tek dereceli seçimle oluşturduğu bir yasama organı olmakla beraber ülkede 1985'te yeniden açılmasına izin verilen siyasi partiler 1998 yılına kadar faaliyet gösterememişlerdir. İktidar "rehberlik makamı" (Velayet-i Fakih) ve halkın genel oyu ile seçilen "devlet başkanlığı" arasında paylaşılmıştır. Meclis-i Şûrâ-yı Millî'nin çalışmaları üzerinde önemli etkisi bulunan Şûrâ-yı Nigehban'ın üyelerini ve üst düzey devlet görevlilerini atama yetkisine sahip Velayet-i Fakih iktidarın önemli bir bölümüne hükmetmektedir.²⁶

Suriye, Yemen ve Mısır'da birden çok siyasi parti, anayasa ve genel oya dayalı seçim mekanizması yürürlüktedir. Suriye'de genel seçimle belirlenen 250 üyeli Meclisü'sh-Saab'ın üyelerinin büyük çoğunluğu içinde Baas Partisi'nin de yer aldığı Milli İlerici Cephe (National Progressive Front: NPF)'ye aittir.²⁷ 1998 seçimleriyle teşekkül eden mecliste 167 üye bu koalisyona, 83 üye de diğer bağımsızlara ait idi.

1990'da kuzey ve güneyin birleşmesiyle kurulan Yemen çok partili ve çift meclisli bir cumhuriyettir. Halk oyu ile seçilen devlet başkanı tarafından atanan 111 üyeli Şûrâ'nın yanında halk tarafından seçimle belirlenen 301 üyeli Temsilciler Meclisi yasama faaliyetini yürütmektedir. Yemen'de yirmi üç siyasi parti faaliyette olmakla

²⁶ Bk. Yıldızhan Yayla, "Anayasa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, Cilt: III, s.174-175;

²⁷ Bu cephe içerisinde Baas Partisi, Arab Sosyalist Partisi, Sosyalist Birlik Demokrat Partisi yer almaktadırlar. Bunun dışında Arap Sosyalist Birlik Hareketi, Arap Sosyalist Parti, Sosyalist Birlik Demokratik Parti, Suriye Arap Sosyalist Parti ile Suriye Komünist Partisi gibi partiler de vardır. Bk. <http://www.cia.gov/cia/publications/factlook/geos/sa/htm#top>

beraber mevcut mecliste dört parti temsil edilmektedir. İktidar partisi olan Genel Halk Kongresi, dini eğilimli İslah Partisi, Arap Sosyalist Baas Partisi ile Nasırcı Birlik Partisi mecliste temsil edilirken Yemen Sosyalist Partisi, Yemen Evlatları Birliği, Halk Gücü Birliği ve El-Hak gibi partiler de meclis dışında kalan muhalefet partileridir.²⁸

1952'de darbe ile iktidara gelen C. Abdünnasır tarafından gerçekleştirilen devrimden bu yana bir cumhuriyet olan Mısır, uzun yıllara dayanan siyasi parti geleneğine sahiptir. Üyeleri halk tarafından genel seçimle beş yıllık bir süre için belirlenen Halk Meclisi devlet başkanını seçme yetkisini ve yasama gücünü elinde tutmaktadır. Bunun yanında bir danışma işlevi gören 210 üyeli Şûrâ bulunmaktadır ki üyelerin 140'ı genel seçimle halk tarafından belirlenirken 70 üyesi devlet başkanı tarafından atama ile gelmektedir. Böylece Mısır çift meclisli bir cumhuriyet olarak değerlendirilebilir. Ülkede çok parti sistemi bulunmakla beraber genel seçimlerde ortaya çıkan tablo bir tür hakim parti sisteminin geçerli olduğunu göstermektedir. İktidardaki Milli Demokratik Parti seçimlerde her zaman büyük başarı kazanmakta ve muhalefet partileri fazla etkili olamamaktadırlar. Muhalefet partilerinin önüne konulan çeşitli engeller nedeniyle bu partiler seçimi çoğu kez boykot etmektedirler.²⁹

Yarı demokratik bir ülke görünümü veren Lübnan da çok partili bir cumhuriyettir. 1926 anayasasına göre laik bir Arap devleti olan Lübnan parlamenter rejimle yönetilen serbest ekonomik düzene sahip bir ülkedir. Uzun yıllar devam eden iç savaşı sona erdiren 1989 Taif Antlaşmasıyla anayasada gerçekleştirilmiş olan değişikliklerle ülke günümüzdeki siyasi yapıya kavuşmuştur. Bu değişikliklerle ülkede çoğunluk durumundaki Müslümanların lehine bazı düzenlemeler yapılarak sosyal, dini ve demografik yapıya uygun bir siyasi yapı tesis edilmiştir. Buna göre başbakan Sünni Müslümanlardan, cumhurbaşkanı Maruni Hıristiyanlardan ve Meclis Başkanı da Şii Müslümanlardan seçilmektedir. Devlet başkanının altı yıllık süre için parlamento tarafından seçildiği Lübnan'da yönetim Sünniler, Şiiler ve Hıristiyanlardan oluşan "troyka"nın elinde bulunmaktadır. Batılı yapıdaki siyasi partiler dini gruplar temelinde örgütlenmiş olup liderleri

²⁸ Bk. The Economist Intelligence Unit, *Yemen/Country Report February 2003*, London, 2003, s.4-10.

²⁹ Bk. *International Marketing Data and Statistics 2001*, London, Eromonitor, 2000, s.93.

küçük siyasi ailelerin başındaki kişilerdir. 128 üyeli parlamento, genel oya dayalı dört yılda bir yapılan seçimlerle belirlenmektedir. Seçim kampanyaları siyasi platformdan çok aileler temelinde yürütülmektedir. Parlamento (Meclisü'l-Nuvvab; Assemblée National) üyelerinin yüzde 57'si Müslüman (Sünni % 25, Şii %25, Dürzi % 6, Alevi % 1'den az), yüzde 43'ü de Hıristiyan (Maruni % 23) olduğundan nispeten dengeli bir dağılım ve yapı söz konusudur.³⁰

Batılı standartta çok partili demokratik bir cumhuriyet olan İsrail'in siyasi sistemi klasik bir parlamenter demokrasidir. Devlet başkanı yedi yıllık bir dönem için parlamento (Knesset) tarafından seçilmektedir. Yürütmenin başı konumundaki başbakan ise doğrudan halkın oylarıyla seçilmekte ve seçmenlerin yarısının oyunu alması gerekmektedir. Tek meclisli yasama organı, üyeleri genel seçimle belirlenen 120 sandalyeli Knesset'tir.³¹

³⁰ Bk. The Economist Intelligence Unit, *Lebanon/Country Profile 2002*, London, 2002, s.4-11; <http://www.cia.gov/cia/publications/factlook/geos/sa/htm#top>

³¹ 27 Ocak 2003 tarihinde yapılan son parlamento seçimlerinde oyların Likdu Partisi yüzde 29.4, İşçi Partisi yüzde 14.5, Shinui yüzde 12.3, Shas yüzde 8.2, Milli Birlik yüzde 5.5 Meretz yüzde 5.2, Birleşik Tora Yahudiliği yüzde 4.3, Milli Dini Parti yüzde 4.2, Eşitlik ve Barış için Demokratik Cephe yüzde 3.0 ve kalanı da diğer çok sayıda küçük partiler almışlardır. Bk. <http://www.cia.gov/cia/publications/factlook/geos/sa/htm#top>

Tablo: 8. Ortadoğu ülkelerinin başlıca siyasi göstergeleri.

Ülkeler	Cumhuriye Monarşi t	Anayasa	Seçimler	Siyasal partiler	Temsili Meclis	Danışma Meclisi
Bahreyn	yok	x	yok	yok	yok	x
Bir. Ar. Em.		x	yok	yok	yok	x
Filistin	x	x	var		var	
Irak	x	x	x	x	x	
İran	x	x	x	yok	x	x
İsrail	x	x	x	x	x	
Katar		x	yok	yok	yok	
Kuveyt		x	x	yok	x	
Lübnan	x	x	x	x	x	
Mısır	x	x	x	x	x	
S. Arabistan		x	yok	yok	yok	x
Suriye	x	x	x	x	x	
Türkiye	x	x	x	x	x	
Uman		x	x	yok	x	x
Ürdün		x	x	x	x	

Kaynak: *International Marketing Data and Statistics 2221*, London, Euromonitor, 2000, s.93-99; <http://www.cia.gov/cia/publications/factlook/geos/sa/htm#top>; The Economist Intelligence Unit, *United Arab Emirates: Country Profile 2002*, *Oman: Country Profile 2002*, *Jordan: Country Profile 2002*, *Syria: Country Report February 2003*, *Kuwait: Country Profile 2002*, *Iran: Country Profile 2002*, London, The Economist Intelligence Unit Limited, 2002.

Yukarıda verilen özet bilgilerden sonra Ortadoğu'nun siyasi yapısı konusunda şu sonuçlara varılabilir: Ortadoğu ülkelerinin siyasi yapıları ciddi bir çeşitlilik arz etmekte ve temelde cumhuriyet rejimleri ile monarşik rejimler şeklinde bir ayrıma tabi tutulabilmektedir. Monarşik sistemlerin bir kısmı anayasal monarşi olup nispeten sınırlı ve anayasaya dayalı, temsili kurumların bulunduğu, halkın belli ölçüler içerisinde siyasal sürece katılabildikleri sistemlerken geleneksel monarşi olarak ifade edilecek olan ve belli ailelerin iktidarı ellerinde tutup yönetime hakim buldukları ülkelerde halkın siyasal sürece katılımını mümkün kılan kurumlar ve süreçler bulunmamakta, iktidarlar anayasa yoluyla değil daha çok geleneksel yapı ve kurumlarla sınırlanmaktadır. Modern siyasi sistemlerin en belirgin niteliğini oluşturan temsil olgusu ya hiç bulunmamakta veya çok sınırlı bir çerçevede ve çoğu yerde de danışma işlevini yerine getirecek şekilde varlığını sürdürmektedir.

Suudi Arabistan ve Katar'da anayasaya dayalı bir sistem söz konusu değilken Birleşik Arap Emirlikleri bölgenin tek federatif sistemini oluşturmaktadır.

Cumhuriyet sistemleri safında yer alan ülkelere bakıldığında burada da bir standart yapının söz konusu olmadığı gözlenmektedir. Bunlardan İran, Irak ve Mısır darbe veya inkılapla monarşilere son verilip darbeyi gerçekleştirenler tarafından cumhuriyet sistemlerinin kurulduğu ülkelerdir. İran'da 1979'da Pehlevi monarşisi, Irak'ta 1958'de Haşimi monarşisi, Yemen'de 1962'de imamlık yönetimi, Mısırdaki da 1953'te Hidiv monarşisine son verilerek cumhuriyet rejimine geçilmiştir. İsrail, Lübnan, Suriye ve Türkiye başından beri cumhuriyet şeklinde örgütlenen sistemlere sahiptirler. Bu devletlerde devlet veya cumhurbaşkanları ulusal parlamentolarca veya doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Türkiye, Mısır, Suriye, Irak, İsrail ve Lübnan'da cumhurbaşkanları ulusal meclislerce seçilmektedir. İran ve Yemen'de ise devlet başkanlarını doğrudan halk seçmektedir.

Cumhuriyet sistemlerinden Irak'ta iktidar, 2003 yılında ABD ve müttefiklerinin işgaline kadar, ülkenin tek siyasi partisi olan Baas Partisinin yönetiminde bulunmaktaydı. Yeni dönemde demokrasinin kurulması yönünde çabalar gösterilmektedir. İran'da ise siyasi partilerin örgütlenmelerine yeni izin verilmiş ve henüz ülke yönetiminde etken birer kurum olarak kurumsallaşabilmiş değildirler. Buna karşılık Türkiye, İsrail, Mısır, Yemen, Lübnan ve Suriye'de ise birden çok parti bulunmakta ve ülke yönetiminde partiler önemli roller oynamaktadırlar. Ne var ki her bir cumhuriyette partilerin Batılı standartlarda örgütlendikleri, siyasi hayatta etken oldukları ve demokratik bir ortamda işlev gördüklerini söylemek zordur. Mısır ve Suriye'de bir tür tek parti sistemini çağrıştıran hakim parti sistemi, Lübnan'da dini topluluklar ve belirli aileler temelinde örgütlenmiş bir parti sistemi, Türkiye'de de dar bir çerçevede görev yapmak mecburiyetinde bırakılan ve birbirine benzer nitelikler gösteren bir ılımlı çok parti sistemini çağrıştıran bir parti sisteminin olduğu gözlenmektedir.

Ortadoğu ülkelerinin siyasi sistemleri her ne kadar çeşitlilik ve büyük farklılıklar gösterse de hepsinde ortak olan şu ki modern dönemle birlikte tümünde monarşileri ve cumhuriyetleri sınırlandırmaya yönelik anayasacılık hareketleri, halkın siyasal süreçlere katılımını sağlamak amacıyla temsil ve danışma kurumlarının tesisi yönüne bir gelişme olmuştur. Bunun yanında gelişmiş sistemlerin en temel kurumları olan seçimler ve partilerin kurumsallaştırılması konusunda giderek artın bir eğilim bulunmaktadır. Anayasasız, seçimsiz ve partisiz çok az ülke kalmıştır ve bu ülkeler de demokratikleşme

yönünde bir baskı ile karşı karşıyadırlar. Bölgedeki ülkelerde görülen temsili veya danışma niteliğindeki kurulların adlarında öne çıkan “şûrâ”, “meclis” gibi kavramların geleneksel ve kültürel bir dayanağa sahip olmaları, bölgede egemen İslam kültüründe “meşveret” ve “şûrâ”nın tavsiye edilmiş ve önemsenmiş siyasi eylemler olmaları, bölge ülkelerinin temsili sisteme geçmelerinde olumlu ve önemli katkısı olan bir zemin oluşturduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- The Economist Intelligence Unit, *Oman/Country Profile 2002*, London, 2002, “Introduction”, Arab Society/ Social Science Perspectives, s.99-105.
- Bernard Lewis, “Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII, 1964.
- Bernard Lewis, Ortadoğu'nun Çoklu Kimliği, (Tercüme: Mehmet Harmancı), İstanbul, Sabah Yayınları, 1998,
- C. A.O. Van Nieuwenhuijze, *Sociology of the Middle East A Stocaktaking and Interpretation*, Leiden, E. J. Brill, 1971.
- Davut Dursun, “Afrika/Tarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, Cilt: I.
- Davut Dursun, “Asya/Tarih/Sömürgecilik Dönemi ve Bağımsızlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, Cilt:3.
- Don Peretz, *The Middle East Today*, New York-Chicago, 1978,
<http://www.cia.gov/cia/publications/factlook/geos/sa/htm#top>
<http://www.cia.gov/cia/publications/factlook/geos/sa/htm#top>
<http://www.escwa.org.lb/region/indicators/index.html>
- International Marketing Data and Statistics 2001*, London, Eromonitor, 2000.
- Marwan R. Buheiry, *The Formation and Perception of the Modern Arab World*, (The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1989)
- Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar/Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002.
- Peter Beaumont, *The Middle East: A Geographical Study*, New York-Toronto-Brisbane, John Wileyand Sons Ltd., 1985.
- R. B. Serjeant, “The Religions of the Midodle East and North Africa/ İslam”, *The Middle East and North Africa 2002*, 48 th edition, London, Europa Publications, 2001.
- Roderic H. Davison, “Where Is The Middle East?”, *Foreign Affairs*, Vol. 38, New York 1959-1960.
- Saad Eddin İbrahim, “The Urbanization in The Arab World: The Need For an Urban Strategy”, Arab Society/ Social Science Perspectives, (Ed. N. S. Hopkins- S. E. İbrahim), Gairo, 1994,
- The Economist Intelligence Unit, *Lebanon;/Country Profile 2002*, London, 2002,
- The Ekonomist Intelligence Unit, *Yemen/Country Report February 2003*, London, 2003,
- UN, *Demographic Yearbook 1997*, New York 1999.
- UN, *UNCTAD Handbook of Statistic 2000*, New York-Geneve, 2000.
- Yıldızhan Yayla, “Anayasa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, Cilt: III,